

UNIwersytet Łódzki
Wydział Filozoficzno-Historyczny

Grzegorz Jastrzębowski

**Cmentarz ewangelicko-augsburski
w Łęczycy
Studium epigraficzne**

Praca magisterska
napisana na Seminarium z Nauk
Pomocniczych Historii IH UŁ
pod kierunkiem
dra Jana Chańko

Łódź 1993

Spis treści

Wstęp.....	1
Rozdział I	
Zarys dziejów Łęczycy.....	4
Przypisy.....	30
Rozdział II	
Układ przestrzenny omentarza ewangelicko-augsburskiego w Łęczycy i charakterystyka zewnętrzna jego zabytków epigraficznych.....	33
Przypisy.....	52
Rozdział III	
Analiza inskrypcji. Forma i treść.....	53
Przypisy.....	63
Zasady edycji.....	64
Teksty inskrypcji.....	67
Zakończenie.....	83
Bibliografia.....	87
Indeks nazwisk pochowanych osób.....	93
Spis ilustracji.....	98

Wstęp

Tematem mojej pracy jest cmentarz ewangelicko-augsburski w Łęczycy. Chronologicznie obejmuje ona lata 1844-1918, tj. od daty śmierci umieszczonej na najstarszym zachowanym nagrobku do momentu odzyskania przez Polskę niepodległości po I wojnie światowej. Praktycznie przekroczyłem jednak te granice. Opisując bowiem dzieje cmentarza i łęczyckiej gminy ewangelickiej sięgnąłem, z jednej strony, ku ostatnim dziesięcioleciom XVIII w., a z drugiej ku czasom obecnym. Przedstawiając krótki zarys historii Łęczycy cofnąłem się jeszcze dalej w przeszłość.

Głównym źródłem, na którym oparłem swą pracę są karty inwentaryzacyjne zabytków ruchomych cmentarza, sporządzone podczas dwóch odrębnych inwentaryzacji. Pierwszej dokonali w maju 1983 r. pracownicy Biura Dokumentacji Zabytków w Płocku. Niestety zawiera ona sporo błędów i niedociągnięć. Druga jest dziełem członków Studenckiego Koła Naukowego Historyków Uniwersytetu Łódzkiego i została wykonana w trakcie letniego obozu epigraficznego w 1987 r. Jedynie kartę kwatery żołnierzy poległych w I wojnie światowej założył rok wcześniej Mirosław Pisarkiewicz. Po moich wtórnych uzupełnieniach niniejsza praca dokumentuje stan zachowania inwentarza w listopadzie 1992 r.

Prócz powyższych materiałów korzystałem również z zasobów Archiwum Państwowego w Płocku, Ekspozytura w Łęczycy, dotyczących kościołów, cmentarzy i rozwoju demograficznego miasta. Z pozycji drukowanych najwięcej wiadomości związanych z podjętą przeze mnie tematyką można znaleźć w wydawnictwach kartograficznych, które pozwoliły mi ustalić

przypuszczalną datę powstania cmentarza, a także w pracach statystycznych omawiających zaludnienie, zabudowę, strukturę zawodową, wyznaniową i narodowościową miasta.

Spośród książek mówiących o przeszłości Łęczycy na pierwszym miejscu wymienilibym wydaną w roku 1898 "Monografię Łęczycy" Michała Rawicza-Witanowskiego, przestarzałą, lecz pełną cennych informacji. Z prac nowszych warto wspomnieć pozycję "Ziemia Łęczycka. Szkice o teraźniejszości i przeszłości", zawierającą wiele faktów z dziejów miasta w końcu XIX i na początku XX w.

Praca moja złożona jest ze Wstępu i trzech rozdziałów: I. Zarys dziejów Łęczycy, II. Układ przestrzenny cmentarza ewangelicko-augsburskiego w Łęczycy i charakterystyka zewnętrzna jego zabytków epigraficznych; III. Analiza inskrypcji. Forma i treść. Ponadto zawiera Bibliografię, Fotografie przedstawiające zabytki epigraficzne na cmentarzu, Plan cmentarza oraz Edycję inskrypcji (na podstawie inwentaryzacji z lat 1986-1987), Indeks pochowanych osób, Kasetę video z krótkim filmem prezentującym układ przestrzenny i zabytki cmentarza.

W rozdziale pierwszym przedstawiam w zwięzłej formie rozwój przestrzenny i ekonomiczny Łęczycy, zmiany jej przynależności terytorialno - administracyjnej i kościelnej, stosunki demograficzne i wyznaniowe oraz dzieje polityczne. Oprócz tego zamieszczam w nim również obszerny fragment omawiający historię łęczyckich cmentarzy i świątyń. Część końcową rozdziału poświęcam prezentacji wiadomości, które zdobyłem na temat istnienia miejscowej gminy ewangelickiej.

Rozdział drugi zawiera charakterystykę zabytkoznawczą i opis układu przestrzennego cmentarza. Dokonuję w nim klasyfikacji zachowanych zabytków sepulkralnych. Omawiam ich formę, styl architektoniczny, materiał z którego zostały wykonane. Podaje także przypuszczalny czas powstania.

W rozdziale trzecim zająłem się analizą tekstów nagrobnych, zarówno od strony formy, jak i treści: krojem liter, techniką ich wykonania, zwrotami rozpoczynającymi i kończącymi inskrypcji, danymi biograficznymi, tekstami literackimi oraz skrótami.

Do pracy załączyłem Aneks zawierający edycję inskrypcji. Poprzedza go krótkie wyjaśnienie zasad, którymi się kierowałem przy jej sporządzeniu. Pozostałe załączniki to: Indeks osobowy, wykonane przeze mnie fotografie nagrobków i film video dokumentujący aktualny wygląd cmentarza oraz załączony do pracy plan z naniesionymi zinwentaryzowanymi obiektami epigraficznymi.

Dziękuję za pomoc przy zbieraniu informacji i materiałów, której udzielili mi pracownicy Biura Dokumentacji Zabytków w Płocku oraz Archiwum Państwowego w Płocku, Ekspozytura w Łęczycy.

Za udzielenie cennych rad i wskazówek dotyczących konstrukcji pracy i zawartych w niej treści serdecznie dziękuję doktorowi Janowi Chańko, pracownikowi Zakładu Nauk Pomocniczych Historii, profesorowi Janowi i doktor Alicji Szymczakom z Zakładu Historii Polski Średniowiecznej oraz Zakładu Nauk Pomocniczych Historii, a ponadto uczestnikom naszego seminarium. Dziękuję także docentowi doktorowi Ryszardowi Rosinowi, który udostępnił mi maszynopisy kilku prac, członkom Studenckiego Koła Naukowego Historyków Uniwersytetu Łódzkiego, których wysiłek dał podstawy materiałowe tej skromnej monografii, a przede wszystkim magistrowi Mirosławowi Pisarkiewiczowi, którego studium epigraficzne o cmentarzu parafialnym w Łęczycy było dla mnie wzorem przy opracowywaniu danych dotyczących przedstawionej w tym tekście nekropolii.

Rozdział I

Zarys dziejów Łęczycy

Łęczycza położona jest w pasie nizin środkowej Polski, na terenie pradoliny warszawsko - berlińskiej, której dno zwęża się w pobliżu miasta do szerokości dwóch kilometrów. W okolicznym krajobrazie dominują równiny. Ich monotonię zakłóca jedynie wznosząca się na wysokość 136 m n.p.m. Góra Św. Małgorzaty. Istotną cechą omawianego regionu jest to, że stanowi on część działu wodnego rozdzielającego systemy Wisły i Odry. Z pierwszym związana jest płynąca wzdłuż granic miasta Bzura, z drugim toczący swe wody ku zachodowi Ner. Bagniste brzegi obu tych rzek oraz zasilających je strumieni od wieków utrudniały komunikację na tym obszarze. Najłatwiej było pokonać ową błotnistą barierę kierując się z południa na północ, drogą poprzez Łęczycę. Fakt, że krzyżowała się ona tam z biegnącym korytem pradoliny szlakiem wschód-zachód nie pozostał bez wpływu na rozwój tego ośrodka miejskiego¹.

Łęczycza należy do najstarszych miast Polski Środkowej². Miejskowy kompleks osadniczy składał się w średniowieczu z czterech podstawowych części: grodu, Tumu, Starego Miasta Łęczycy i tzw. Łęczycy lokacyjnej. W rozwoju grodu położonego na wschód od dzisiejszego centrum miasta w zabagnionej dolinie Bzury, archeolodzy wyróżniają trzy fazy. Pierwsza przypada na VI, VII w. n.e.³; druga miała się rozpocząć nie później jak pod koniec VIII w., a skończyć u schyłku X w.; trzecia zaczęła się na początku XII w. Drugim członem była otwarta osada na prawym brzegu Bzury.

Rozpostarta w cieniu murów kolegiaty wzniesionej w latach 1141-1161 nosiła początkowo nazwę Kościół, a od drugiej połowy XVI w. Tum. Warto wspomnieć, iż kolegiatę zbudowano na miejscu istniejącego tu od roku 1000 klasztoru benedyktynów, który skasowano w XI lub XII w. Stare Miasto zwane później Waliszewem powstało w XII w., a tzw. Łęczycza lokacyjna w 1 poł. wieku XIII.

Za rządów Kazimierza Wielkiego Łęczycza została otoczona murami. Do ich wnętrza prowadziły dwie bramy: Krakowska od południa i Poznańska, nazywana czasem Toruńską, od północy. Takie położenie bram wyznaczała droga biegnąca z Krakowa przez Łęczycę do Płocka i Torunia. Dwa narożniki murów miejskich zostały zajęte przez zamek i klasztor dominikanów. W trzecim wzniesiono w XVII w. klasztor norbertanek, zaś czwarty był najprawdopodobniej przeznaczony dla synagogi. Miasto ograniczone murami zajmowało stosunkowo niewielką przestrzeń w kształcie czworoboku, zbliżonego do kwadratu o ściętych rogach. Plan miasta był regularny, składał się z dziewięciu kwadratowych bloków, z których środkowy był wolny od zabudowy i tworzył rynek z ratuszem w centrum. Z boku rynku, przy ulicy Farnej zbudowano kościół parafialny. Poszczególne kwadraty były oddzielone od siebie ulicami, wychodzącymi po dwie z każdego rogu rynku⁴.

Już pod koniec XIV w. produkowano w Łęczycy wyroby sukiennicze. W dokumencie z 1456 r. wspomniane są cechy: rzeźników, tkaczy, krawców, szewców, kowali, piekarzy, cieśli, luczników, garncarzy i murarzy. W 1564 r. były w mieście 183 place, przeważnie zabudowane, ponadto znajdowało się tu 138 ogrodów miejskich i podmiejskich. Działało zawodowo 46 piwowarów, 27 piekarek, 5 handlarzy sukniem, 16 kramarzy, 8 rzeźników, 20 garncarzy. Czynne były dwie postrzygalnie i trzy młyny. W 1578 r. 185 mieszczan zajmowało się 34 rzemiosłami i handlem różnymi towarami. Łęczyckie rzemiosło było więc bardzo zróżnicowane, ale nie dominowała w nim żadna

dziedzina produkcji. Uchwały sejmowe z lat 1629, 1643 i 1647 wyznaczały Łęczycę na jeden z sześciu ośrodków, w którym miała się odbywać wymiana handlowa pomiędzy polskimi a zagranicznymi kupcami⁵.

W czasie najazdu szwedzkiego zginęło wielu mieszczan, a miasto przechodzące kilkakrotnie z rąk do rąk uległo zniszczeniu. Ocalały jedynie trzy domy. Do 1661 r. odbudowano tylko 23 domy. Wojska polskie miały tu, po ostatecznym przegnaniu Szwedów, dokonać rzezi 1500 Żydów za pomoc najezdźcy. Po wojnie północnej i epidemii z lat 1709-1711, w mieście pozostało około 20 osób, a przybyła na sejmik szlachta nie miała gdzie kwaterować⁶. Poprawa nastąpiła dopiero w ostatniej ćwierci XVIII w. W roku 1789 były tu 182 domy⁷.

Zajęcie Łęczycy przez Prusaków w 1793 r. zapoczątkowało nowy okres w dziejach miasta. Zostało ono przekształcone w twierdzę, co z jednej strony podniosło jego znaczenie, z drugiej zaś skrepiło możliwości dalszego rozwoju terytorialnego. Władze pruskie większość prac prowadzonych w mieście podporządkowało jego nowej funkcji. Budowa fortyfikacji doprowadziła do wyburzeń na Przedmieściu Poznańskim. Po pożarze, który w 1794 r. zniszczył dzielnicę żydowską usunięto resztki kramnic z rynku, rozszerzając go do dawnych rozmiarów. Przebito też nową ulicę przez północną pierzeję rynku, wiodącą prosto do Bramy Poznańskiej. Była to pierwsza poważna regulacja zmieniająca dawny, średniowieczny układ sieci ulicznej. Nastąpiły również i inne zmiany. W ręce rządowe przeszły zabudowania klasztoru dominikanów, gdzie urządzono więzienie. Budynek klasztoru norbertanek stał się własnością prywatną, zaś kościół przyklasztorny wkrótce rozebrano. Administracja pruska przejęła tereny, które zakonnice trzymały zastawem od miasta na Waliszewie. Powstała tam wieś rządowa Waliszew, a w jej obrębie kilka obiektów wojskowych. Na cele militarne przeznaczono także dawne gmachy pojezuickie, zamienione w koszary. Z

nowych budowli murowanych wzniesiono magazyn żywnościowy oraz położony poza murami magazyn solny⁸.

W 1797 r. w mieście było 140 domów i 91 placów budowlanych. Funkcjonował młyn oraz cegielnia. Liczba mieszkańców wynosiła 1490 osób, w tym 694 Żydów. Oprócz stałej ludności przebywał w mieście 3 batalion 31 pp⁹.

Po kilkuletnim epizodzie niepodległościowym, związanym z istnieniem Księstwa Warszawskiego, Łęczyca znalazła się w granicach zaboru rosyjskiego. Okres Królestwa Polskiego, a zwłaszcza lata 1815-1830, przyniosły miastu zmiany w strukturze administracyjno - terytorialnej. Wiązało się to przede wszystkim z prowadzoną przez ówczesny rząd Królestwa akcją uprzemysławiania kraju. Zgodnie z jej założeniami Łęczyca została przeznaczona na centrum, tworzonego w województwie mazowieckim, okręgu przemysłu sukienniczego. Zadecydował o tym nie tylko fakt, że miasto jako stolica obwodu było siedzibą władz administracyjnych, ale także jego centralne położenie w stosunku do Łodzi, Zgierza, Dąbia, Przedecza i Gostynina - pięciu innych osad przewidzianych na ośrodki sukiennictwa.

Tak więc postanowieniem namiestnika z września 1820 roku, Łęczyca, Zgierz i inne wyżej wymienione ośrodki, uznane zostały za miasta przeznaczone na siedziby dla osadników. Rozpoczęto porządkowanie i regulację Łęczycy, a od roku 1824 podjęto prace nad polepszeniem komunikacji w obrębie jej obwodu¹⁰. W trzy lata po wydaniu wspomnianego zarządzenia władz przez Komisji Województwa Mazowieckiego Rajmund Rembieliński mógł donieść do Warszawy o "urządzeniu nowej osady w Łęczycy i wybudowaniu tamże domów na pierwsze zagranicznych rękodzielników zamieszkanie". Domy te zbudowano przy Nowym Rynku - na początku 1824 r., było ich siedem¹¹.

Według pierwotnej koncepcji rządu stolicą uprzemysłowionego okręgu miała być Łęczyca, stąd też pospieszne regulowanie miasta, projekty ogrodów, placu targowego, przebudowa ulic. Między innymi podczas regulowania ulicy Farnej rozebrano ogrodzenie przykościelnego cmentarza. Wyznaczono miejsce na jatki i rzeźnię. Wytyczono też nowy trakt do Piątku, skracając drogę między Łęczycą a tym miastem o połowę. Ponadto Łęczyca otrzymała przywilej organizowania wyspecjalizowanego jarmarku na wełnę. Korzystała z niego do 1828 r., jednak bez większych sukcesów¹².

Stopniowo do miasta zaczęli napływać pierwsi sukiennicy, tkacze, przedzalnicy i farbiarze. W roku 1823 było tu 16 majstrów i czeladników tkackich. Pięć lat później tkactwem i przedzalnictwem trudniło się już 256 osób. W produkcji przeważała wytwórczość indywidualna, niemniej były też próby zorganizowania nakładu i manufaktury. Podczas trzech wielkich targów rozwijał się handel wełną, sukniem i płótnami.

Pierwsza połowa XIX w. przyniosła duże zmiany w zabudowie miasta. Na lata dwudzieste przypadł rozwój budownictwa związanego z tworzeniem planowanego okręgu przemysłu włókienniczego. Powstało wówczas wiele domów wznoszonych według jednego, z góry narzuconego wzoru. Łęczyca z wolna wypełniała się zabudową murowaną, w centrum przeważnie dwukondygnacyjną, a na peryferiach parterową. Z dawnych budowli publicznych klasztor dominikanów nadal służył za więzienie, zaś budowle pojezuickie w dalszym ciągu mieściły koszary. Budynki klasztoru norbertanek utrzymały się jako prywatna kamienica. Jedynie znajdujący się na dawnym Przedmieściu Poznańskim XVII-wieczny kościół i klasztor bernardynów wciąż spełniał swą pierwotną funkcję. Mimo zachowania wielu starych gmachów ogólna sylweta miasta uległa zmianie. Najbardziej widocznym tego przejawem było znaczne obniżenie murów, a zwłaszcza wieży zamkowej, która od XIV w. dominowała nad okolicą¹³.

Po upadku Powstania Listopadowego Łęczyca zamieniła się w obóz wojskowy. W koszarach na Starym Rynku oraz przy ulicach: Sukienniczej, Zielonej i Krakowskim Przedmieściu kwaterowała piechota, przy ulicy Podrzecznej - artyleria. Na Waliszewie znajdowało się obozowisko kawalerii i lazaret wojskowy. Przy ulicy Solnej mieściły się warsztaty wojskowe. Dowództwo tego całego zgrupowania rozlokowało się w majątku zwanym Belwederem¹⁴.

Obecność wojska nie zahamowała rozwoju miasta, ale go też w znaczniejszym stopniu nie przyśpieszyła. Daleko mu było bowiem do tempa w jakim rozrastała się pobliska Łódź. O ile w roku 1860 było w Łęczycy 225 domów, z tego 110 murowanych, o tyle w 1884 r. liczby te wzrosły odpowiednio do 245 i 149. Jak widać nie za wiele.

Chociaż niezbyt rozległa i ludna, Łęczyca była dobrze zagospodarowana. Posiadała hotel, zajazdy, szpital założony w 1842 r., oświetlenie naftowe ulic, bruki. Prosperowało tu 40 szynków - co na ówczesne czasy nie było czymś nadzwyczajnym - cukiernia, cztery winiarnie, dwie restauracje. Pomoc lekarską sprawowało 3 lekarzy, 5 felczerów i 2 akuszerki, czynne były 2 apteki.

W mieście były 2 kościoły katolickie - farny i pobernardyński - cerkiew prawosławna w koszarach, kościół filialny ewangelicki i synagoga. Funkcjonował szpital św. Mikołaja dla 50 chorych, dom - przytułek dla starców, seminarium nauczycielskie, 3 szkoły początkowe, niedzielna szkółka rzemieślnicza i prywatne progimnazjum. Jako centrum lokalnej administracji mieściła Łęczyca siedziby kilku urzędów. Były to: zarząd naczelnika powiatu, kasa powiatowa, okręgowy naczelnik wojenny, naczelnik żandarmerii, urząd miejski, sąd pokoju obejmujący Łęczycę i Ozorków, sąd gminny, komisarz włościański, sędzia śledczy, więzienie śledcze, urząd pocztowy, stacja

telegraficzna, urząd akcyzy na dwa powiaty. O bezpieczeństwo przeciwpożarowe troszczyła się powstała w 1875 r. ochotnicza straż ogniowa.

Miejscowy przemysł nie przedstawiał się zbyt imponująco. Około roku 1880 istniała tu fabryka narzędzi rolniczych, 3 miodosytnie, browar, fabryka octu, olejarnia, młyn parowy, 14 wiatraków, młyn wodny, mydlarnia i cegielnia. Rzemiosło reprezentowało 17 piekarzy, 21 rzeźników, 20 szewców, 17 krawców, 4 cieśli, 4 murarzy, 2 zdunów, 9 stolarzy, 2 białoskórników, 1 mosiężnik, 1 nożownik, 3 tokarzy, 2 ślusarzy, 6 kowali, 2 gwoździarzy, 2 lakierników, 2 siodlarzy, 2 piernikarzy, 2 farbiarzy, 2 powroźników, 1 fotograf oraz nieznaną liczbą kamieniarzy¹⁵.

Okres dwudziestolecia międzywojennego nie wpłynął na zmianę charakteru miasta. Nadal pozostawało ono typowym ośrodkiem administracyjno - usługowym dla swego rolniczego regionu. Stanu stagnacji gospodarczej Łęczycy nie przerwało nawet oddanie w roku 1925 linii kolejowej łączącej ją z Łodzią i z Kutnem. Także wygląd zewnętrzny miasta nie uległ jakimś radykalnym przekształceniom. Wyburzono leżącą na terenie koszar cerkiew garnizonową, wybudowano gmach szkoły powszechnej im. Marszałka Józefa Piłsudskiego (obecnie szkoły podstawowe 1 i 2 przy ulicy Szkolnej), stadion sportowy, nową siedzibę poczty oraz stację kolejową¹⁶.

Podczas kampanii wrześniowej teren miasta i jego okolic stał się widownią ciężkich walk, będących częścią operacji nazwanej później bitwą nad Bzurą. W ich toku przechodząca kilkakrotnie z rąk do rąk Łęczycza została zniszczona w około 50%. Większość uszkodzonych i zniszczonych budynków rozebrano w czasie okupacji. Zlikwidowano też wtedy prawie wszystkie budynki kultowe i wiele mieszkalnych w żydowskiej dzielnicy miasta¹⁷.

Po wojnie najważniejszym dla Łęczycy wydarzeniem było odkrycie w roku 1954 złóż rudy żelaza i budowa w mieście kopalni. Dzięki niej do zniszczonej i wyludnionej miejscowości znowu powróciło życie. Rozpoczęto

budowę nowych mieszkań. Uporządkowano ulice i place, położono na nich nową nawierzchnię. Zbudowano nową sieć wodno - kanalizacyjną i uporządkowano stary park. Miasto otrzymało Dom Kultury i kino, funkcjonowało tu też istniejące od 1948 r. muzeum. W 1964 r. rozpoczęto odbudowę Łęczyckiego zamku, którego donżon ponownie stał się dominantą architektoniczną miasta¹⁸.

Zmiennym dziejom Łęczycy - wojnom, epidemiom, okresom koniunktury i stagnacji gospodarczej - towarzyszyły związane z nimi przemiany demograficzne. Według danych z roku 1797 Łęczycyca miała liczyć 1490 mieszkańców. Spis dokonany w 1800 roku przez A.C. von Holschego wykazał ich już 2116, w tym dorosłych mężczyzn było 510, kobiet 469, dzieci płci męskiej ponad 10 lat 164, poniżej 10 lat 225, dziewczynek ponad 10 lat 153, poniżej 226. A także 97 czeladników, 51 parobków i sług, 54 chłopców służebnych i 137 dziewczek służebnych. Z tej liczby 1029 osób było Żydami, a 12 zakonnikami. Prócz stałych mieszkańców w Łęczycy przebywał również oddział wojska wraz z rodzinami. Obok 398 żołnierzy kwatery garnizonu zajmowały 92 kobiety, 47 chłopców i 38 dziewcząt¹⁹.

Akcja osadnicza związana z rządowymi planami rozwoju przemysłu włókienniczego doprowadziła do gwałtownego wzrostu zaludnienia Łęczycy. Gdy jeszcze w roku 1810 było około 2000 mieszkańców, to liczba ta podniosła się do 3291 osób w 1822 r. i 4225 w 1828 r.²⁰.

Jak w większości miast dawnej Polski, tak i w Łęczycy znaczący procent mieszkańców stanowiła ludność żydowska. W 1789 r. było tu 460 Żydów²¹. W wiekach wcześniejszych musiało być ich więcej, na co wskazują choćby informacje o rzezi po najeździe szwedzkim. Lata zaborów przyniosły wzrost populacji żydowskiej. W 1820 r. na 2939 mieszkańców miasta było 1600 Żydów, 1113 chrześcijan i 226 osób innych wyznań²². Czterdzieści lat później

liczby te kształtowały się następująco: ogół ludności miasta wynosił 5488 osób, z czego 2369 Żydów²³.

W roku 1866 dotknęła Łęczycę epidemia cholery. Zgodnie z wykazem z 28 XII 1866 r. zmarły wtedy 193 osoby.

Tabela 1. Ludność zmarła na cholere w 1866 r.

Płeć	Chrześcijanie	Żydzi	Razem
Mężczyźni	25	33	58
Kobiety	22	23	45
Dzieci	36	54	90
Razem	83	110	193

Źródło: Archiwum Państwowe w Płocku, Ekspozytura w Łęczycy,
Akta miasta Łęczycy z lat 1806-1869, zespół I/77

Lata 60. XIX w. charakteryzują się dużą migracją ludności. Przykładowo ludność zameldowana tymczasowo na okres od 6 miesięcy do 2 lat liczyła w 1862 r. 430 osób²⁴.

Tabela 2. Ruchy migracyjne w latach 1863-1869

Lata	Przybywający	Wyjeżdżający	Saldo
1863	50	—	—
1864	134	199	-65
1865	124	120	+4
1866	125	109	+16
1867 ^a	207	158	+49
1868	144	123	+21
1869	49	97	-46

^a- Przed rokiem 1867 podawano tylko ilość "głów rodzin", a od 1867 r. liczone wszystkich członków.

Źródło: APP, EŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1806-1869, zespoły I/79 i I/80
(osoby przybywające z. I/79, wyjeżdżające z. I/80)

Mimo przedstawionych powyżej fluktuacji, ludność Łęczycy wykazuje w 60. latach XIX w. wyraźne tendencje wzrostowe. Odzwierciedla to spis z roku 1876, gdy miasto zamieszkiwały 6624 osoby, z tego 3189 mężczyzn i 3435 kobiet²⁵. Taki kierunek przemian demograficznych utrzymywał się również i później. W roku 1884 było już w Łęczycy 8034 mieszkańców - 4215 płci męskiej i 3819 żeńskiej. Według wyznań było tu 4094 katolików, 3639 Żydów, 242 protestantów oraz 52 prawosławnych²⁶.

Spośród wszystkich grup wyznaniowych największą dynamikę rozwoju wykazywali Żydzi. W 1910 r. wyraźnie dominowali w mieście. Ich liczba wynosiła bowiem 6050 osób, wobec 3063 katolików, 243 protestantów, 119 prawosławnych i 6 mahometan.

Tabela 3. Skład wyznaniowy ludności według stanu z 10 III 1910 r.

Ludność									
Według wyznania	Stała			Tymczasowa (bez cudzoziemców)			Cudzoziemcy (poddani innych państw)		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Rzymsko-katolicy	827	1211	2038	475	543	1018	5	2	7
Protestanci (luteranie, kalwini, anglikanie, baptyści)	71	87	158	39	43	82	1	2	3
Prawosławni	16	21	37	35	47	82	—	—	—
Żydzi	1983	2271	4254	823	903	1796	—	—	—
Mahometanie	—	—	—	2	4	6	—	—	—

Uwaga: mężczyźni - 1, kobiety - 2, razem - 3

Źródło: APP, EŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/1838

Oprócz cywilów w skład populacji Łęczycy wchodził także stały garnizon wojskowy. Jego liczebność jest nieznana, zwłaszcza, że ulegała ona częstym zmianom w związku z ciągłą dyslokacją jednostek wojskowych na terenie Królestwa. Wiadomo, między innymi, że wiosną i latem 1906 r. stacjonowały tu szwadrony 13 Kargopolskiego Pułku Dragonów, będąca jego częścią 9 Konna Bateria Artylerii oraz 2 batalion 192 pp z Wawra²⁷.

Cennym materiałem pozwalającym na śledzenie przebiegu zmian demograficznych są zachowane rejestry narodzin i zgonów. Na podstawie jednego z nich możemy przedstawić, jak kształtowała się śmiertelność wśród mieszkańców Łęczycy w pierwszym półroczu 1907 r.:

1-15 stycznia	- 7 osób
15-31 stycznia	- 3 osoby

1-15 lutego	- 1 osoba
15-28 lutego	- 4 osoby
1-15 marca	- 4 osoby
15-31 marca	- 7 osób
1-15 kwietnia	- 9 osób
15-30 kwietnia	- 2 osoby
1-15 maja	- 8 osób
15-31 maja	- 8 osób
1-15 czerwca	- 10 osób
15-30 czerwca	- 12 osób

Tak więc w omawianym okresie zmarło w mieście 75 osób²⁸.

W roku 1921 Łęczyca liczyła 10 300 mieszkańców, a w 1939 r. 12 250. Podczas okupacji Niemcy wymordowali prawie całą ludność żydowską. Jak się szacuje śmierć poniosło około 4200 Żydów. W wyniku działań wojennych i działalności okupanta ludność miasta zmalała o mniej więcej 60% i wynosiła w końcu 1945 r. zaledwie 6000 osób. Na poziomie 6-7 tysięcy utrzymywała się ona do roku 1954. Wraz z rozwojem przemysłu wydobywczego zaczęła wzrastać. Obecnie Łęczyca ma około 16 500 mieszkańców²⁹.

We wczesnym średniowieczu Łęczyca była centrum prowincji i siedzibą jednej z najstarszych w Polsce kasztelanii. W XII w. awansowała na stolicę księstwa, a następnie województwa, które pod koniec XVIII w. obejmowało powiaty brzeziński, inowłodzki, łęczycki i orłowski³⁰.

Po drugim rozbiórce kraju w 1793 r. Łęczyckie znalazło się w granicach zaboru pruskiego, w prowincji, której nadano nazwę Prusy Południowe. Z dawnych województw łęczyckiego, sieradzkiego, płockiego, brzesko - kujawskiego, inowrocławskiego, kaliskiego, części rawskiego, ziemi wieluńskiej i dobrzyńskiej utworzono departament. Na jego siedzibę

wyznaczono Łęczycę, lecz z braku odpowiednich pomieszczeń władze departamentu umieszczono w Piotrkowie. Trzeci rozbiór przyniósł w roku 1796 reorganizację administracji Prus Południowych. Siedziba departamentu znalazła się w Kaliszu, zaś Łęczyca pozostała jedynie ośrodkiem administracji powiatowej³¹.

W 1807 r. terytorium Prus Południowych stało się trzonem świeżo utworzonego Księstwa Warszawskiego. Wprowadzono nowy, oparty o wzory francuskie, podział administracyjny kraju na departamenty. Łęczyca, która utrzymała swą powiatową rangę weszła w skład departamentu warszawskiego³².

Kolejne zmiany nastąpiły po Kongresie Wiedeńskim, kiedy to interesujący nas obszar znalazł się w granicach Królestwa Polskiego połączonego unią personalną z Cesarstwem Rosyjskim. W 1816 r. wprowadzono w życie podział administracyjny Królestwa na osiem województw, nawiązując do historycznych struktur Rzeczypospolitej. Na czele województw stały ciała kolegialne, Komisje Wojewódzkie. Niższą jednostką organizacyjną były obwody. Łęczyca została siedzibą jednego z nich. Wchodził on w skład województwa mazowieckiego, a obejmował powiaty łęczycki i zgierski.

Po upadku Powstania Listopadowego władze carskie rozpoczęły akcję mającą na celu unifikację Królestwa Polskiego z Cesarstwem. Jednym z jej przejawów był ukaz z 7 marca (23 lutego) 1837 r., na mocy którego województwa zostały według wzorów rosyjskich, przemianowane na gubernie. Zamiast województwa była gubernia mazowiecka. W 1842 r. obwody przemianowano na powiaty, a dotychczasowe powiaty na okręgi³³.

Dalsze zmiany w podziale administracyjnym kraju wprowadzono ukazem z 21/9 sierpnia 1844 r. Zmniejszono wtedy liczbę guberni do pięciu w wyniku

czego Łęczyca znalazła się teraz w granicach nowo powstałej guberni warszawskiej³⁴.

Podział ten utrzymał się do roku 1866. Władze carskie dążąc po klęsce Powstania Styczniowego do całkowitej likwidacji jakiegokolwiek odrębności ziem polskich dokonały kolejnego podziału. Ponownie zwiększono liczbę guberni, tym razem do dziesięciu, stworzono też nową strukturę powiatów. Nowo utworzony powiat łęczycki wszedł w skład guberni kaliskiej, gdzie pozostał do końca roku 1914³⁵. W tym czasie bowiem Łęczycę zajęły wojska niemieckie. We wrześniu 1915 r. utworzono General - Gubernatorstwo Warszawskie, na terenie którego znalazło się miasto³⁶.

W 1918 r. powiat łęczycki włączony został do zorganizowanego wówczas województwa łódzkiego. W latach okupacji hitlerowskiej był on częścią rejencji kaliskiej, przemianowanej w 1941 r. na łódzką, która należała do tzw. Kraju Warty (Warthegau)³⁷.

Po wojnie Łęczyca, nadal jako miasto powiatowe, znalazła się w granicach województwa łódzkiego. W 1975 r. nowy podział administracyjny zniósł powiaty i zwiększył liczbę województw. Łęczyca przeszła wtedy do województwa płockiego³⁸.

W ciągu kilku stuleci swego istnienia Łęczyca zmieniała nie tylko swoje miejsce w strukturze organizacyjnej państwa, ale i w podobnej strukturze Kościoła rzymskokatolickiego. Od momentu utworzenia tego ostatniego na terenie ziem polskich, tj. od początku XI w., Łęczyca należała do archidiecezji gnieźnieńskiej. Na przełomie XII i XIII w. stała się siedzibą archidiakonatu obejmującego całą prowincję - Księstwo Łęczyckie. Sto lat później wyodrębniono z tej jednostki kościelnej dwa nowe archidiakonaty: kurzelowski i uniejowski. Dekanat, którego centrum została w końcu Łęczyca, powstał prawdopodobnie, tak jak większość z nich, w XV w.³⁹.

W 1918 r. po zmianach, które nastąpiły w podziale administracyjnym Kościoła na ziemiach polskich, Łęczyca znalazła się w diecezji warszawskiej i pozostała tam aż do I wojny światowej. 20 maja 1915 r. arcybiskup Aleksander Kakowski utworzył w Łodzi wikariat generalny, w skład którego wszedł dekanat łęczycki. Wikariat przemianowano następnie na diecezję, powołaną do życia przez papieża Benedykta XV bullą "Christi Domini" z 10 grudnia 1920 r. Obecnie leżąca w diecezji łódzkiej Łęczyca podzielona jest na dwie parafie: św. Andrzeja i ustanowioną w 1979 r. Niepokalanego Poczęcia NMP⁴⁰.

Upadek Rzeczypospolitej nie zgasił ducha polskości w tym jednym z najstarszych jej grodów. W 1794 r., a także w roku 1806, mieszczanie wypędzili Prusaków jeszcze przed przybyciem regularnych oddziałów polskich⁴¹. Później, w latach 1816-1818 istniała w mieście filia tajnej loży masońskiej "Ścisłe milczenie", mającej swoją siedzibę w Płocku⁴². Łęczycanie uczestniczyli w wielu inicjatywach niepodległościowych. Jednym z założycieli tajnego, rewolucyjnego związku studenckiego, powstałego w 1817 r. w Warszawie, Związku Przyjaciół - Panta Koina, był Ludwik Mauersberger, syn lekarza z Łęczycy. Trzech innych łęczycan było członkami Związku Wolnych Polaków, tajnej organizacji patriotycznej działającej w Warszawie w latach 1820-1821⁴³.

Gdy wybuchło Powstanie Listopadowe mieszkańcy miasta wzięli w nim czynny udział, zgłaszając się ochotniczo w szeregi wojska. Łęczyca stała się siedzibą powstańczych władz obwodowych i punktem zaopatrzenia armii. Formowano tutaj także pułk jazdy, tzw. 1 Pułk Mazurów⁴⁴.

Po stłumieniu powstania Rosjanie rozlokowali w mieście silny garnizon będący jednocześnie jednostką operacyjną. Jego trzon stanowiła piechota wzmocniona artylerią, kilkoma szwadronami huzarów i sotniami kozaków⁴⁵.

Rok 1861 upłynął w Łęczycy pod znakiem manifestacji. W kwietniu miały miejsce rozruchy biedoty skierowane przeciwko organom administracji

rządowej. We wrześniu wzburzona ludność wypędziła z miasta bawiącego przejazdem biskupa diecezji kujawsko - kaliskiej Michała Marszawskiego, znanego ze swej ugodowej postawy wobec władz carskich. W tymże miesiącu doszło nawet do ataku na maszerujący przez miasto oddział wojska, któremu przypisywano udział w masakrze warszawskich demonstrantów⁴⁶.

Jako centrum powiatu i względnie duże skupisko inteligencji Łęczyca stała się wkrótce lokalnym ośrodkiem ruchu spiskowego. Gdy wybuchło powstanie wielu mieszkańców miasta i okolic, znalazło się w szeregach powstańców. Jednym z nich był ordynator miejscowego szpitala, dr Józef Dworzaczek, który zorganizował spory oddział. Ranny pod Dobrą, koło Łodzi, dostał się do niewoli. Namiestnik Królestwa zamienił mu wyrok śmierci na zesłanie na Syberii, gdzie J.Dworzaczek wziął udział w powstaniu zabajkalskim. Zmarł w 1868 r. W Powstaniu Styczniowym brali udział także łęczyccy bernardyni⁴⁷.

Początek nowego wieku przyniósł znaczne ożywienie polityczne w mieście. W samej Łęczycy, a także okolicy, rozpoczęły działalność SDKPiL oraz PPS. Głośnym echem odbiły się: strajk szkolny zorganizowany przez uczniów miejscowego seminarium nauczycielskiego i gimnazjum podczas wydarzeń rewolucji 1905 r. oraz głodówki protestacyjne więźniów politycznych przebywających w miejscowym więzieniu⁴⁸.

Wybuch I wojny światowej sprawił, że Łęczyca znalazła się wkrótce na pierwszej linii frontu. Już 26 października 1914 r. doszło do starć w okolicach miasta. Żołnierze 20 batalionu 1 pp Legionów zdobyli Łęczycę i bronili jej przed rosyjskim korpusem gen. Nowikowa. 29 października Rosjanie odbili w końcu miasto, które utrzymali do połowy listopada, kiedy to wycofali się w wyniku ognia niemieckiej artylerii. Walki w okolicach Łęczycy były częścią tzw. Bitwy Łódzkiej - największej operacji na froncie wschodnim w roku 1914. Obie strony zaangażowały w niej po około 800 tysięcy żołnierzy. Jej

efektem było zatrzymanie naporu oddziałów rosyjskich w kierunku terytorium ówczesnych Niemiec⁴⁹.

Po zajęciu miasta w Łęczycy rozlokowały się liczne jednostki niemieckie i polskie, m.in. do czerwca 1917 r. stacjonował tu oddział legionistów pod dowództwem Izydora Modelskiego. Przez dłuższy czas rozlokowany był tutaj także sztab niemieckiej 9 Armii feldmarszałka Mackensena.

W trudnych warunkach wojennych łęczycanie starali się zapewnić w miarę normalne funkcjonowanie miasta. W tym celu zawiązano Komitet Obywatelski, który wydawał nawet bony płatnicze w zastępstwie znikających z obiegu pieniędzy⁵⁰.

Myślano wszakże i o przyszłości. W drugiej połowie 1918 r. powstało tajne stowarzyszenie wojskowe pod nazwą Straż Bezpieczeństwa Publicznego Miasta Łęczycy. Stawiało ono sobie za zadanie przygotowanie swych członków do walki z okupantem oraz przejęcie kontroli nad miastem po jego wyzwoleniu, aż do czasu ustanowienia legalnych władz. Długo wyczekiwana chwila nadeszła 11 listopada 1918 r. Tego dnia członkowie Straży Bezpieczeństwa rozbroili przebywających w Łęczycy żołnierzy niemieckich i obsadzili wszystkie miejscowe urzędy oraz instytucje publiczne⁵¹.

Również kolejna wojna światowa nie ominęła Łęczycy przysparzając jej znacznych strat, przede wszystkim podczas walk toczonych w ramach Bitwy nad Bzurą. Ogromne szkody wyrządziła też okupacja. Z miasta i jego okolic wysiedlono kilka tysięcy mieszkańców, sprowadzając na ich miejsce Niemców z krajów nadbałtyckich oraz z narażonych na bombardowania okręgów Rzeszy⁵². Jak w całej Polsce, tak i tu przeprowadzano liczne aresztowania i egzekucje. W obrębie Starówki utworzono getto, zlikwidowane na początku 1942 roku⁵³.

Od pierwszych chwil społeczeństwo starało się, w miarę swych możliwości, stawiać opór okupantowi. Już w 1940 r. działał w mieście Związek

Walki Zbrojnej. Komendantowi Obwodu Łęczyckiego podlegały m.in. komórki w Solcy i Tkaczewie. Starala się również prowadzić działalność lewica komunistyczna - pierwsze posiedzenie Komitetu Powiatowego PPR odbyło się w czerwcu 1942 r. Nowe możliwości otworzyło przed nią zajęcie miasta w dniu 18 stycznia 1945 r. przez żołnierzy Armii Czerwonej⁵⁴.

Istotnym składnikiem życia dawnych, a po części także i współczesnych, miast polskich były wszelkiego rodzaju uroczystości religijne, między innymi najbardziej nas tu interesujące pogrzeby. Miejscami, wokół których koncentrowała się większość związanych z nimi obrzędów były świątynie i cmentarze. Dlatego nie od rzeczy będzie zapoznać się, chociaż pokrótce, z obiektami tego typu, znajdującymi się obecnie lub w przeszłości na terenie Łęczycy.

Najstarszym obiektem sakralnym związanym z Łęczycą było założone na przelomie X i XI w. opactwo benedyktyńskie. Rozebrano je w 1 poł. XII w., by na opróżnionym miejscu wznieść kościół, będący świątynią pomocniczą arcybiskupów gnieźnieńskich. Wybudowana w latach 1141-1161 kolegiata otrzymała wezwanie Najświętszej Panny Marii i św. Aleksego. Prócz funkcji sakralnej służyła również celom politycznym. Tu odbywały się synody krajowego duchowieństwa, tu także wybudowano w XIV w. dwór arcybiskupi. Znaczenie świątyni wzrosło w 1 poł. XVI w., gdy prymas Jan Łaski podniósł ją do rangi archikolegiaty, poddając jej zwierzchnictwo kolegiaty w Łasku i Łowiczu. Kilka razy w ciągu swych dziejów niszczona i odbudowywana, swój obecny wygląd otrzymała po II wojnie światowej. Dokonana wówczas rekonstrukcja przywróciła kolegiacie jej pierwotny, romański kształt⁵⁵.

Ponieważ aż do roku 1731 świątynia służyła wyłącznie duchowieństwu, wierni z tumskiej parafii modlili się w drewnianym kościółku św. Mikołaja.

Stoi on do dziś w pobliżu archikolegiaty, chociaż w którymś ze swych kolejnych, pochodzącym z XVIII w., wcieleń⁵⁶.

W roku 1161 podczas uroczystości konsekracji tumskiej kolegiaty, przebywający wówczas w Łęczycy, Henryk Sandomierski miał ufundować w osadzie targowej po zachodniej stronie Bzury kościół pod wezwaniem św. Krzyża. Prawdopodobnie podarował na jego wyposażenie, zaginiony podczas ostatniej wojny relikwiarz Drzewa Krzyża Św., tzw. staurotekę łęczycką. Kościół ten, usadowiony na terenie, znajdującego się obecnie w granicach miasta, Waliszewa, przetrwał co najmniej do końca XIII w. Według wszelkiego prawdopodobieństwa kres jego istnieniu położył najazd krzyżacki w 1331 r.⁵⁷

W XIII w. wraz z parafią przy kolegiacie erygowano parafię miejską pod wezwaniem św. Andrzeja Apostoła. Świątynia tego świętego powstała jednak dopiero w latach 1333-1339 na miejscu spalonego przez Krzyżaków kościoła św. Idziego. Ufundowana przez Kazimierza Wielkiego fara była początkowo budowlą drewnianą. Kształt murowany nadano jej w trakcie odbudowy ze zniszczeń, dokonanych przez rycerzy zakonnych w roku 1406. Nowy, gotycki kościół konsekrowano w 1425 r. Został on usytuowany przy jednej z bocznych ulic zwanej Farną (obecnie Kościelną), w pobliżu murów miejskich⁵⁸.

Kolejne przebudowy zmieniły gotycki charakter fary. Gruntowne zmiany miały miejsce w XVII, połowie XVIII i XIX w., kiedy to usunięto między innymi, pierwotne sklepienie zastępując je drewnianym stropem. Obecnie kościół jest siedzibą parafii pod wezwaniem św. Andrzeja, a także dekanatu łęczyckiego. Do 15 sierpnia 1979 r. obsługiwał całe miasto. Tego dnia utworzono jednak drugą parafię pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia NMP. Erygowana przez biskupa łódzkiego Józefa Rozwadowskiego prowadzona jest przez oo. Bernardynów⁵⁹.

Bernardyni mieli przybyć do Łęczycy już w XV w., gdy arcybiskup gnieźnieński Jan Gruszczyński wystawił im drewniany kościół. Prawdopodobnie po pewnym czasie opuścili jednak miasto, by powrócić do niego na dobre dopiero w roku 1632. Wybudowano wtedy klasztor, a w 1636r. przylegający do niego murowany kościół Niepokalanego Poczęcia NMP⁶⁰.

Bernardyni łęczycy uczestniczyli czynnie w Powstaniu Styczniowym. Ojciec Filip Markowski walczył z bronią w ręku w partii Żylińskiego, a ojciec Rafał Staszakowski zginął pod Dobrzykowem, dowodząc oddziałem powstańczym. Inni zakonnicy byli albo zesłani na Syberię, albo zbiegli za granicę lub trafili pod nadzór policyjny. Wszystko to spowodowało kasatę klasztoru w 1864 r. Kościół wzięła pod zarząd parafia św. Andrzeja, budynki klasztorne pełniły zaś rolę koszar, szpitala, a następnie kamienicy mieszkalnej⁶¹.

Dopiero w latach 20. naszego wieku biskup łódzki Władysław Tymieniecki, zwrócił się do bernardynów o przejęcie klasztoru. Brak zakonników spowodował objęcie obiektu przez jezuitów, którzy pozostali tu do roku 1940, kiedy to zostali wywiezieni przez Niemców do Łodzi. Po wojnie bernardyni powrócili do swej dawnej siedziby. Ich kościół jest obecnie ośrodkiem jednej z dwóch łęczyckich parafii⁶².

W latach 70. XIII w. pojawili się w Łęczycy dominikanie. Wzniesiony najprawdopodobniej około roku 1341 zespół klasztorny stanowił, jako jeden z narożników murów obronnych, część systemu fortyfikacyjnego miasta. Kościół dominikański nosił wezwanie św. Jacka.

Klasztor odgrywał dość dużą rolę w życiu przedrozbiorowej Łęczycy. Tu do końca XVII w. odbywały się sejmiki szlacheckie, tu od 1784 r. przechowywano księgi grodzkie i ziemskie. Kres jego znaczeniu położyła kasata dokonana w 1799 r. przez władze pruskie. Po rozbiórce części budynków mieszkalnych i kościoła klasztor został zamieniony na więzienie, którą to funkcję pełni do dzisiaj⁶³.

W roku 1603 kasztelan łęczycki, Mikołaj Szczawiński, sprowadził do miasta norbertanki, fundując im kościół i klasztor. Zakonnice pozostały w Łęczycy do czasów Księstwa Warszawskiego, kiedy to przeniosły się do Strzelna. Kościół rozebrano jeszcze przed rokiem 1867, zaś gmach klasztorny, po różnych kolejach losu, służy obecnie ss. Urszulankom⁶⁴.

Inicjatorem osadzenia w Łęczycy jezuitów był miejscowy proboszcz i archidiakon gnieźnieński, ksiądz Franciszek Kraszkowski. Początkowo, przybyli do miasta w końcu XVII w., zakonnicy mieli mieszkać na piętrze, nad kaplicą Serca Jezusowego przy farze. Dopiero w 1722 r. prymas Teodor Potocki wsparł fundację finansowo, co umożliwiło jezuitom otwarcie w roku 1730 szkoły. Po pożarze, który strawił Łęczycę w 1743 r. prócz gmachu kolegium zaczęli oni również budować kościół. Nie udało im się jednak go dokończyć, ze względu na kasatę zakonu w 1773 r. Kolegium przekształcono na szkołę wydziałową podległą Akademii Krakowskiej. Pod panowaniem Prus, a później Rosji mieściły się w nim koszary, zaś w dwudziestoleciu międzywojennym starostwo. Ostatecznie uszkodzone podczas kampanii wrześniowej budynki rozebrano na rozkaz okupanta. Podobny los spotkał, jeszcze w 2 poł XIX w., kościół⁶⁵.

W 1521 r. mieszczanie ufundowali wybudowany na Krakowskim Przedmieściu drewniany kościółek św. Ducha, a przy nim szpital - przytułek. W końcu XVIII w. oba te przybytki zaczęły podupadać, między innymi przez brak zainteresowania ze strony prowadzącego je duchownego. Zdewastowany kościół rozebrano w roku 1825. Przytułek przetrwał dłużej, bo co najmniej do 1867 r.⁶⁶

Drugą, obok katolików, najliczniejszą grupę wyznaniową stanowili w mieście Żydzi. Kiedy dokładnie przybyli do Łęczycy, nie sposób dziś ustalić. Na pewno miało to miejsce w średniowieczu. Pierwszą synagogę zbudowano być może w XIV lub XV w. Kolejne wznoszono na miejscu ich zniszczonych

przez człowieka lub czas poprzedniczek. Ostatnia, wystawiona po blisko stuletniej przerwie w roku 1787, przetrwała do II wojny światowej. Spalono ją wraz z otaczającymi budynkami w 1940 r.⁶⁷

Ze świątyń innych wyznań znajdował się w mieście jeszcze kościół ewangelicki oraz cerkiew prawosławna. Pierwszy z tych obiektów wzniesiono w Łęczycy w 1853 r. Była to jednoprzestrzenna, drewniana budowla w stylu neogotyckim z sygnaturką nad frontem. Pierwotnie znajdowała się ona we wsi Ruda-Bugaj koło Aleksandrowa Łódzkiego, gdzie oddano ją do użytku 17 sierpnia 1817 r. Po kilku latach kościół przeniesiono do Aleksandrowa, a w 1843 r. do Łęczycy. Czy od początku służył miejscowym ewangelikom nie wiadomo. Oficjalnie został im bowiem przekazany 10 lat później. Do tego czasu posiadali oni dom, czy salę modlitwy w wynajętym lokalu. W roku 1986 kościół został rozebrany. Znajdował się przy ulicy Czorkowskiej⁶⁸.

Cerkiew prawosławna powstała na terenie miejscowych koszar, być może jako cerkiew garnizonowa. Na jej budowę mieli jednakłożyć także tutejsi wyznawcy. Ulokowana przy ulicy Kaliskiej (obecnie M.Buczka)⁶⁹ była dużą, dwukopułową budowlą w stylu neoromańskim pod wezwaniem św. Mikołaja Cudotwórcy. Data jej założenia nie jest dokładnie znana. Nastąpiło to w każdym razie między rokiem 1867 a 1882. Po pierwszej wojnie przeznaczona na skład taboru miejskiego została wkrótce rozebrana⁷⁰.

Z każdym większym, stałym skupiskiem ludności związane jest występowanie miejsc pochówków - cmentarzy. Tak jest również w przypadku Łęczycy. Pierwsze ślady cmentarzy na terenie osadniczym Łęczycy sięgają XII w. Wykopalka archeologiczne doprowadziły do odkrycia na obszarze dzisiejszego Waliszewa rozległego cmentarzyska z XII-XIV w. związanego z kościołem św. Krzyża⁷¹. Można jednak przypuszczać, że istniały tu o wiele starsze miejsca grzebalne. Przecież miejscowy gród powstał już około VI w., zaś na początku naszego tysiąclecia rozłożyło się w jego pobliżu opactwo.

Okoliczna ludność, pracująca na potrzeby władzy świeckiej i duchownej, miała zapewne jakieś stałe miejsca chowania zmarłych.

Gdy w XIII w. dokonano nowej lokacji miasta, na północ od kościoła św. Krzyża, obsługujący je cmentarz ulokowano najprawdopodobniej wokół kościoła parafialnego. Być może znajdował się on w pobliżu obecnej fary, nieopodal murów miejskich.

W roku 1789 działająca w Łęczycy Komisja Boni Ordinis zakazała, kierując się względami sanitarnymi, chowania zmarłych na terenie miasta i wyznaczyła do tego celu nowe miejsce, już poza jego murami. Zarządzenie to powtórzyli później Prusacy, doprowadzając do ostatecznej likwidacji cmentarza wokół fary⁷².

Nowe założenie cmentarne powstało na zachód od miasta, na wzniesieniu położonym przy drodze do Poddębic (obecnie ulica M.Buczka). Początkowo służyło nie tylko katolikom, ale także ewangelikom oraz, od klęski Powstania Listopadowego, prawosławnym. Kilkakrotnie powiększane, zostało w czasie ostatniej wojny zamknięte. Niemcy planowali jego likwidację, być może w związku z projektem budowy osiedla mieszkaniowego dla osadników z Rzeszy. Pogrzeby odbywały się wówczas w Topoli Królewskiej i Górze Św. Małgorzaty. W 1944 r. utworzono nowy cmentarz w pobliżu wsi Leszcze. Rychle wyzwolenie przyniosło jednak kasację tego obiektu. Ponownie otwarto cmentarz parafialny, który jest czynny do dziś.⁷³

Oprócz wymienionych istniał jeszcze cmentarz przy kościele Bernardynów oraz, być może, wokół kościoła św. Ducha.⁷⁴

Licznie reprezentowana w Łęczycy ludność żydowska nie mogła się obyć bez miejsca ostatniego spoczynku swych zmarłych. Pierwsze wzmianki o utworzeniu cmentarza żydowskiego pochodzą z roku 1838. Niemożliwe jest chyba jednak, by nie istniał przed nim żaden inny. Niestety brak na ten temat jakichkolwiek informacji. Nowy kirkut zlokalizowano na tzw. przedmieściu

"Dominikańskim", przy końcu dzisiejszej ulicy Konopnickiej, od strony Topoli Królewskiej. Częściowo rozebrany podczas wojny, został ostatecznie zlikwidowany w 70. latach XX w.⁷⁵

Najbardziej nas interesujący cmentarz ewangelicki powstał, mniej więcej, na przełomie XVIII i XIX w. Można go znaleźć na pochodzącym z 1801 r. planie wsi Waliszew, gdzie w rejonie dzisiejszych ulic Górniczej i Polnej nadal się znajduje⁷⁶. Jego istnienie związane jest z funkcjonującym w Polsce od XVI w. Kościołem luterzańskim, zwanym inaczej ewangelicko - augsburskim.

Reformacja pojawiła się w Polsce wkrótce po swych narodzinach w Niemczech. Początkowo ruch ten ograniczał się głównie do miast, przede wszystkim w północnej i zachodniej części kraju. Dopiero, gdy w połowie XVI w. zaczęła do niego masowo przystępować szlachta i magnateria, przerodził się on w potężny nurt ideowo - polityczny. Jego kulminacja przypadła na 2. poł. XVI w., a za największy sukces można chyba uznać akt konfederacji warszawskiej.

W ciągu dwóch następnych stuleci sytuacja protestantyzmu zmieniła się w Rzeczypospolitej radykalnie. Napór kontrreformacji, skłócenie wewnętrzne, brak wybitnych przywódców sprawiły, że szeregi wyznawców doktryny Lutra czy Kalwina topniały coraz szybciej. Szczególnie widoczne było to pośród szlachty, dawnej podpory rodzimej Reformacji. Niewątpliwie miało to wpływ na liczebność poszczególnych Kościołów protestanckich w Polsce. O ile poprzednio prym między nimi wiodło kalwińskie ziemiaństwo, o tyle w XVIII w. dominację zdobyli luterzańscy mieszkańcy miast⁷⁷.

Począwszy od pierwszych lat XIX w. liczba tych ostatnich na obszarze ziem polskich zaczyna się gwałtownie zwiększać. Według spisu z 1810 r. na 4334 000 obywateli Księstwa Warszawskiego 366 000 było członkami Kościoła ewangelicko - augsburskiego, a około 12 000 reformowanego. Po utworzeniu Królestwa Polskiego w jego granicach pozostało nadal około 130 000

protestantów⁷⁸. Ich populacja musiała się jednak powiększać w związku z napływem ewangelickich rzemieślników i kolonistów z zagranicy, znęconych warunkami oferowanymi przez dążący do ożywienia gospodarczego kraju rząd w Warszawie. Dobrym tego przykładem może być Łódź. Gdy w 1820 r. pośród jej mieszkańców było tylko kilkunastu ewangelików, to w 2. poł. lat 30. stanowili oni 41-45% około dziesięciotysięcznej ludności miasta⁷⁹. W Łęczycy protestanci nie osiągnęli nigdy takiego odsetka, ale przecież to nie ona stała się centrum wielkiego okręgu włókienniczego.

Kiedy pojawili się w Łęczycy wyznawcy protestantyzmu, trudno powiedzieć. Z pewnością byli już tutaj na przełomie XVIII i XIX w., skoro istniał przeznaczony dla nich cmentarz. Część z nich stanowili prawdopodobnie przybyli z zachodu rzemieślnicy, część osiedleni tu przedstawiciele administracji pruskiej.

Po rozpoczęciu akcji uprzemysławiania Królestwa Polskiego spodziewano się ich dalszego, wzmożonego napływu. Świadczy o tym sporządzony w roku 1824 "Plan uregulowania Osad Sukienniczych w Mieście Łęczycy", na którym zaznaczono plac przeznaczony pod budowę kościoła ewangelickiego i domu pastora⁸⁰. Nadzieje te jednak się nie spełniły, przede wszystkim z powodu przesunięcia punktu ciężkości planowanego okręgu włókienniczego bardziej na południe, do Łodzi, Aleksandrowa, Ozorkowa.

Z tym ostatnim miastem związana była przez blisko 100 lat historia łęczyckiej gminy ewangelickiej. Rozwijający się bujnie w ciągu XIX w. Ozorków, stał się w początku tego stulecia sporym skupiskiem protestantów. W 1814 r. zorganizowali oni luźny związek wiernych, a w 1826 r. otrzymali oficjalną parafię. Jej pierwszym duszpasterzem został ks. Karol Fryderyk Haberfeld. W 1836 r. zastąpił go na tym stanowisku ks. Edward Stiller, który sprawował je przez 43 lata. Za jego to kadencji przyłączono w roku 1841 do parafii ozorkowskiej filiał łęczycki. Kolejnymi duchownymi sprawującymi

pieczę nad ewangelikami w obu miastach byli: ks. Edward Wilhelm Władysław Lemon w latach 1880-1910, ks. Leon Witold May w latach 1911-1913, ks. Adolf Henryk Rondthaler w latach 1913-1918, ks. Karol Serini - duchowny ze Zgierza, opiekujący się parafią w roku 1919, ks. Paweł Otto w latach 1920-1924, ks. Teodor Bergmann w latach 1925-1936. Ta ostatnia data wyznacza moment, w którym filiał łączycki uzyskał samodzielność organizacyjną, jako osobna parafia. Na jej czele stanął rezydujący w Łęczycy od roku, dotychczasowy wikariusz ks. Adolf Cerecki⁸¹. Jak potoczyły się dalsze losy łączyckiej parafii ewangelicko - augsburskiej nie udało mi się ustalić. Niewykluczone, że po zawierusze wojennej nie zdołała się ona odrodzić, a posługę dla ocalałych wiernych sprawowali znowu księża z Ozorkowa. Wiadomo tylko, że cmentarz był użytkowany jeszcze w latach 70., zaś kościół rozebrano w roku 1986.

- ¹ J.Dylik, Położenie geograficzne Tumu i Łęczycy, Łódź 1939, s. 113, 119–124; J.Grodzka, Łęczycza i okolice, Łódź 1972, s. 4.
- ² R.Rosin, Studia nad dziejami miast w Łęczyckiem, Sieradzkim, Wieluńskim do 3 ćwierci XVI w., maszynopis w posiadaniu autora.
- ³ A. Nadolski, Łęczycza wczesnośredniowieczna i jej zabytki [w:] Środowisko naturalne i historyczne Łęczycy, jego przemiany i kierunki rozwoju, Łęczycza 1987, s. 37.
- ⁴ A. Tomczak, Zarys rozwoju przestrzennego Łęczycy od XIII do XIX w. [w:] Ziemia Łęczycza. Szkice o teraźniejszości i przeszłości, Łódź 1964, s. 67–72.
- ⁵ R.Rosin, Sukiennictwo w Łęczyckiem, Sieradzkim i Wieluńskim od XIII wieku do lat siedemdziesiątych XVI wieku, "Rocznik Łódzki", t. I (IV), 1958, s. 239–240; Miasta polskie w tysiącleciu, pod red. M.Siuchmińskiego, Wrocław 1957, t. II, s. 54.
- ⁶ M.Rawicz-Witanowski, Monografia Łęczycy, Kraków 1898, s. 76–82.
- ⁷ Miasta polskie..., s. 54.
- ⁸ A.Tomczak, op. cit., s. 83–85.
- ⁹ Opisy miast polskich z lat 1793–1794, wyd. J.Wąsicki, cz. 2, Poznań 1862, s. 1002–1013; A.Tomczak, op. cit., s. 84.
- ¹⁰ G.Missalowa, Początki rozwoju kapitalistycznego przemysłu włókienniczego na Ziemi Łęczyczej [w:] Ziemia Łęczycza..., s. 103–115.
- ¹¹ Raporty prezesa Komisji Województwa Mazowieckiego z lat 1823–1830, wyd. X, Łódź 1939, nlb.
- ¹² G.Missalowa, op. cit., s. 107.
- ¹³ B.Chlebowski, Łęczycza [w:] Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów słowiańskich, pod red. B.Chlebowskiego, F.Sulimierskiego, W.Walewskiego, t. V, Warszawa 1884, s. 649.
- ¹⁴ J.Kurasieński, W 96 rocznicę powstania styczniowego Rok zbrojnego zrywu, bohaterskich poświęceń i utraconych nadziei, "Ziemia Łęczycza", R. XVII, 1959, nr 1 (374), s. 1.
- ¹⁵ B.Chlebowski, op. cit., s. 648, 651.
- ¹⁶ T.Lijewski, Rozwój sieci kolejowej Polski, Warszawa 1959, s. 64; J.B.Nycek, Województwo płockie, Łódź 1979, s. 72.
- ¹⁷ Miasta polskie..., s. 55; M.Libera, Zarys walk stoczonych na Ziemi Łęczyczej przez armię "Poznań" w czasie I fazy bitwy nad Bzurą [w:] Łęczycza – historia i współczesność, pod red. T.Poklewskiego, Łęczycza 1988, s. 56–62.
- ¹⁸ J.Grodzka, Łęczycza dawna i nowa, Łódź 1967; B.Solarski, Łęczycza współczesność [w:] Łęczycza – historia i współczesność, s. 65–66.
- ¹⁹ A.C. von Holsche, Geographie und Statistik von West-, Süd-, und Neuost – Preussen, Bd. II, Berlin 1804, s. 472–473; Z.Libiszowska, Stan gospodarczy ziemi łęczyczej i sieradzkiej w końcu XVIII w. w świetle opisów Holschego, "Rocznik Łódzki", t. I(IV), 1958, s. 175.
- ²⁰ Raporty prezesa..., tabela na końcu książki.
- ²¹ Miasta polskie..., s. 54.
- ²² Źródła do historii miast łódzkiego okręgu przemysłowego w XIX w., oprac. R.Kaczmarek, Warszawa 1958, s. 142.
- ²³ B.Chlebowski, op. cit., s. 651.
- ²⁴ Archiwum Państwowe w Płocku [dalej: APP], Ekspozycja w Łęczycy [dalej: EŁ], Akta miasta Łęczycy z lat 1806–1869, zespół I/82.
- ²⁵ Tamże, z. I/34.
- ²⁶ B.Chlebowski, op. cit., s. 648.
- ²⁷ APP, EŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869–1914, z. II/1766.
- ²⁸ Tamże, z. II/1778.

- ²⁹ Miasta polskie..., s. 55; J.Grodzka, Łęczyca dawna..., s. 8, B.Solarski, op. cit., s. 65–66.
- ³⁰ R.Rosin, Rozwój terytorialno – administracyjny województwa łódzkiego i historycznych ziem wchodzących w jego skład [w:] Łódzkie. Rozwój województwa w Polsce Ludowej, pod red. tegoż, Warszawa 1970, s. 10–12.
- ³¹ A.Stebelski, Przeszłość administracyjna ziem województwa łódzkiego, "Rocznik Oddziału Łódzkiego Polskiego Towarzystwa Historycznego", t. I, 1928 (druk 1929), s. 20–21; S.Kuczyński, Pieczęcie i herby miasta Łęczycy oraz Ziemi Łęczyckiej, Łęczyca 1985, s. 47.
- ³² M.Bandurka, Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku, Warszawa 1974, s. 9, 20–21.
- ³³ Tamże, s. 32–33.
- ³⁴ Tamże, s. 46–53.
- ³⁵ Tamże, s. 46–53.
- ³⁶ Tamże, s. 64.
- ³⁷ Tamże, s. 74, 98–101.
- ³⁸ Tamże., s. 106; Chwiałkowska, J.P.Tarno, W.Chróścielewski, Zmiany terytorialno – administracyjne w latach 1939–1977 [w:] Województwo płockie. Monografia regionalna. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju, pod red. A.Dylikowej, Płock 1984, s. 182–183, 192–195.
- ³⁹ R.Rosin, Rozwój terytorialno – polityczny dawnych ziem województwa łódzkiego (X–XV w.), "Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna", nr 22, 1975, s. 416–419; tenże, Rozwój polityczno – terytorialny Łęczyckiego, Sieradzkiego i Wieluńskiego (do przełomu XIV i XV w.), "Rocznik Łódzki", t. XIV (XVII), 1970, s. 278.
- ⁴⁰ Diecezja Łódzka. Terytorium. Organizacja. Duchowieństwo, pod red. bp B.Bejze, Łódź 1987, s. 32; H.Wyczawski, Łęczyca [w:] Klasztory Bernardyńskie w Polsce i jej granicach historycznych, pod red. tegoż, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 197.
- ⁴¹ Miasta polskie..., s. 54; A.Barszczewska, Nurty walki. Udział Łodzi i okręgu łódzkiego w ruchach narodowowyzwoleńczych 1795–1864, Łódź 1971, s. 20–21.
- ⁴² A.Barszczewska–Krupa, Wiek XIX i XX [w:] Województwo płockie. Monografia..., s. 132.
- ⁴³ G.Missalowa, op. cit., s. 112–113.
- ⁴⁴ Miasta polskie..., s. 650; A.Barszczewska, Nurty..., s. 86.
- ⁴⁵ J.Kurasiński, op. cit., s. 2.
- ⁴⁶ H.Manikowski, Walki wyzwolenicze w Łęczyckiem w latach 1863–1864 [w:] Ziemia Łęczycka..., s. 121–122.
- ⁴⁷ Tamże, s. 124.
- ⁴⁸ J.B.Nycek, op. cit., s. 72.
- ⁴⁹ Ziemia Łęczycka Żołnierzom Niepodległości, Łęczyca 1937, s. 47–70; W.Bortnowski, Ziemia Łódzka w ogniu, Łódź 1969, s. 62–129.
- ⁵⁰ Ziemia Łęczycka Żołnierzom..., s. 47–70.
- ⁵¹ S.Kuczyński, op. cit., s. 101–102.
- ⁵² Z.Ciekliński, Łęczyca. Przewodnik turystyczny, Łęczyca 1952, s. 21.
- ⁵³ E.Duraczyński, Wojna i okupacja. Wrzesień 1939 – wrzesień 1943, Warszawa 1974, s. 93.
- ⁵⁴ Miasta polskie..., s. 55; J.Grodzka, Łęczyca i okolice..., s. 14.
- ⁵⁵ M.Walicki, Kolegiata w Tumie pod Łęczycą, Łódź 1938, s. 3–5, 8–9; Z.Ciekliński, Zabytki Ziemi Łęczyckiej [w:] Ziemia łęczycka. Szkice..., s. 158–159; Diecezja Łódzka. Struktura terytorialno–administracyjna i duchowieństwo, pod red. ks. J.Wiktorowskiego, Łódź 1973, s. 237.

- ⁵⁶ Tamże.
- ⁵⁷ M.Walicki, op. cit., s. 7; A.Nadolski, op. cit., s. 38; A.Tomczak, op. cit., s. 76.
- ⁵⁸ M.Rawicz-Witanowski, op. cit., s. 102; Diecezja Łódzka . Terytorium..., s. 150–151.
- ⁵⁹ M.Kwiczala, K.Szczepkowska, Powiat łęczycki [w:] Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. II, Województwo łódzkie, pod red. J.Łozińskiego, Warszawa 1953, s. 78–79; H.Wyczawski, op. cit., s. 200.
- ⁶⁰ Tamże, s. 198; Diecezja Łódzka. Terytorium..., s. 151.
- ⁶¹ H.Wyczawski, op. cit., s. 200.
- ⁶² Tamże, B.Natoński, Jezuita [w:] Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939–1945, pod red. Z.Zielińskiego, Warszawa 1982, s. 555.
- ⁶³ M.Rawicz-Witanowski, op. cit., s. 118–119; T.Lalik, Stare miasto w Łęczycy, "Kwartalnik Historii Kultury Materialnej"; R. IV, 1956, nr 4, s. 676; Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich. 1784, cz. III, Województwo łęczyckie i brzesko – kujawskie, wyd. A.Tomczak, Warszawa 1977, s. 12; J.Widawski, Średniowieczne zabytki Łęczycy i możliwości ich rewaloryzacji [w:] Środowisko..., s. 57–58.
- ⁶⁴ M.Rawicz-Witanowski, op. cit., s. 125–127; M.Kwiczala, K.Szczepkowska, op. cit., s. 82; Bł. Urszula Ledóchowska o Polsce, Łódź 1985, s. 7.
- ⁶⁵ B.Chlebowski, op. cit., s. 649; M.Rawicz-Witanowski, op. cit., s. 142–144; J.Grodzka, Łęczycza i okolice, s. 24.
- ⁶⁶ APP, EŁ, Księgi Dozoru Kościelnego Kościoła Farnego w Łęczycy 1807–1859, z. 63; M.Rawicz – Witanowski, op. cit., s. 123–124; A.Tomczak, Katalog planów miasta Łęczycy. Ilustrowany katalog źródeł kartograficznych do historii budowy miast polskich, t. VII, Warszawa 1962, s. 19, pcz. 19; Diecezja Łódzka, Terytorium..., s. 150.
- ⁶⁷ M.Rawicz-Witanowski, op. cit., s. 150; J.Grodzka, Łęczycza i okolice, s. 24.
- ⁶⁸ L.Mikołajczyk, Łęczycki kościół ewangelicki, "Ziemia Łęczycka", R.XXVII, 1958, nr 2 (375), s. 5.
- ⁶⁹ Na podstawie planu miasta z roku 1992.
- ⁷⁰ B.Chlebowski, op. cit., s. 649; J. Cichecki, Łęczycza. Rys dziejowy miasta, rękopis w Muzeum Miasta Łęczycy, sygn. MŁ/H – 375, s. 481.
- ⁷¹ A.Nadolski, op. cit., s. 38.
- ⁷² M.Rawicz-Witanowski, op. cit., s. 108; Z.Ciekliński, op. cit., s. 18.
- ⁷³ J.Cichecki, op. cit., s. 222.
- ⁷⁴ APP, EŁ, Księgi Dozoru..., z. 62; M.Rawicz-Witanowski, op. cit., s. 133–134.
- ⁷⁵ APP, EŁ, Akta miasta Łęczycy, z. 87; J.Cichecki, op. cit., s. 297.
- ⁷⁶ A.Tomczak, Katalog..., s. 29, poz. 70.
- ⁷⁷ J.Wierusz Kowalski, Protestantyzm [w:] Religie uniwersalistyczne, pod red., J.Kellera, Warszawa 1982, s. 336–342; J.Tazbir, Społeczeństwo wobec reformacji [w:] Polska w epoce Odrodzenia, pod red. A.Wycańskiego, Warszawa 1986, s. 331–356; M.Tymowski, J.Kieniewicz, J.Holzer, Historia Polski, Warszawa 1990, s. 129–130.
- ⁷⁸ J.Gryniakow, Ekumeniczne dążenia protestantyzmu polskiego od traktatu warszawskiego 1767/68 do II wojny światowej, Warszawa 1972, s. 38, 41–43.
- ⁷⁹ J.K.Janczak, Ludność [w:] Łódź. Dzieje miasta, pod red. R.Rosina, t. I, Do 1918 r., pod red. B.Baranowskiego i J.Fijałka, Warszawa 1988, s. 196–214.
- ⁸⁰ A.Tomczak, Katalog..., s. 77, poz. 81.
- ⁸¹ K.M.Werner, Dzieje parafii ewangelicko – augsburskiej w Ozorkowie, maszynopis w posiadaniu autora; Hausfreund, Volkskalender, Verlag der Buchhandlung W.Miette, 1938.

Rozdział II

Układ przestrzenny cmentarza ewangelicko-augsburskiego w Łęczycy i charakterystyka zewnętrzna jego zabytków epigraficznych

Cmentarz ewangelicko-augsburski w Łęczycy znajduje się w południowej części miasta, na przedmieściu zwanym dawniej Waliszewem. Usytuowany jest u zbiegu ulic Górniczej i Polnej naprzeciw Łęczyckich Zakładów Górniczych.

Teren cmentarza ma kształt zbliżony do kwadratu i powierzchnię wynoszącą około 1 ha. Od północy i wschodu ograniczają go wspomniane powyżej ulice. Od południa przylegają do niego drewniane zabudowania pobliskiego gospodarstwa, a od zachodu pola. Środek północnej pierzei parceli cmentarnej zajmuje niewielki, parterowy budynek dawnego domu grabarza wraz z towarzyszącymi mu przybudówkami. Obecni lokatorzy nie pełnią żadnych funkcji związanych z opieką nad grobami.

Cmentarz otoczony jest prostym, noszącym ślady otynkowania, ceglanym murem. Mur ten jest mocno zdewastowany. Brakuje w nim wielu cegieł, a w niektórych miejscach zostały z niego tylko ułamki. Poza tym od strony ulicy Polnej widnieje w nim około dwumetrowej szerokości wyrwa, przez którą można swobodnie dostać się do środka ogrodzenia. Po wewnętrznej stronie

muru, w jego części północnej i wschodniej, zachowało się kilkanaście nisz, pozostałych po umieszczonych w nich niegdyś tablicach epitafijnych.

Główne wejście na cmentarz znajduje się od północy (ul. Górnicza) i prowadzi przez przylegającą do domu grabarza bramę. Jest to prosta, spawana z metalowych prętów konstrukcja.

Zgodnie z dawnymi regułami urządzania tego typu miejsc na obszarze cmentarza rośnie kilkadziesiąt drzew¹. Są to głównie lipy, topole i akacje. Towarzyszą im bujnie rosnące krzewy, szczególnie licznie skupione wzdłuż południowego i zachodniego odcinka ogrodzenia. Cała ta zieleń jest mocno zaniedbana i dziczała.

Nekropolia łączyckich ewangelików ma dwie wyraźnie różniące się od siebie części, rozdzielone rozpoczynającą się przy bramie i biegnącą prostopadle do niej aleją główną. Większość nagrobków zlokalizowana jest po jej wschodniej stronie. Tu pomiędzy dobrze jeszcze widocznymi alejkami znajdują się najstarsze i najbardziej monumentalne zabytki sepulkralne opisywanego cmentarza. Można przypuszczać, że ten właśnie fragment stanowił jego pierwotne jądro, pozostając nim zresztą do dziś.

Część zachodnia ma odmienny charakter. Dużo tam wolnej przestrzeni - zapuszczonej, zarośniętej trawą i krzakami. Większość grobów rozmieszczona jest wzdłuż głównej alei, reszta rozrzucona na pozostałym obszarze. Pośród starych pochówków znajdują się również nowe, bowiem cmentarz, jako miejsce grzebania zmarłych, funkcjonował jeszcze w latach 70. XX w.

Pojawienie się rozległych założeń cmentarnych, lokowanych poza granicami miast nastąpiło w Polsce w 2 poł. XVIII w. Początkowo przeważały na nich sypane z ziemi mogiły. Kamienne pomniki stanowiły rzadkość i najczęściej były to proste stele lub płyty nagrobne. Dopiero wiek XIX przyniósł rozwój różnorodnych form architektonicznych poświęconych kultowi zmarłych. Powodem tego był, między innymi, wzrost zamożności

szerszych warstw społecznych, zwłaszcza mieszczaństwa, a ponadto rozwój transportu kolejowego, ułatwiającego przewóz kamiennych bloków nawet z najdalszych okolic oraz produkcja fabryczna. Dwa ostatnie czynniki sprawiły, iż koszty wykonania nagrobka uległy obniżeniu. Osiągalne niegdyś tylko dla nielicznych kamienne nagrobki stały się towarem tanim i powszechnie dostępnym².

Przystępując do prezentacji zachowanych na łęczyckim cmentarzu zabytków sepulkralnych należy przyjąć pewne założenia terminologiczne pozwalające na maksymalną precyzję opisu. Określenia, którymi posługujemy się zwykle do tego celu, dzielą się na dwie kategorie. Pierwsza dotyczy charakterystyki miejsc pochówku, druga form ich architektonicznego upamiętnienia. Dla opisanie miejsc pochówku będziemy używać następujących określeń: mogiła, grób, grobowiec, obejście grobowe, kwatera wojskowa.

"Mogiła", czyli nieumocniony w trwały sposób kopiec ziemny stanowi najstarszą i najprostszą formę zaznaczenia miejsca pochówku. Na terenie interesującego nas cmentarza nie ma już jednak śladów po żadnej z nich. Można się tylko domyślać, że istniały tam, gdzie stoją obecnie samotne nagrobki czy tablice epitafijne.

"Grób" to trwale umocnione, obetonowane, obmurowane lub otoczone blokami z piaskowca miejsce pochowania zwłok. Może być ono wypełnione ziemią, może być również obmurowane całkowicie i przykryte płytą nagrobną. Nierzadko spotyka się groby, gdzie owa płyta zupełnie zakrywa miejsce złożenia ciała, znajdując się jakby bezpośrednio na powierzchni ziemi. Faktycznie spoczywa ona jednak zawsze na podmurówce umieszczonej poniżej obecnego poziomu gruntu, chyba że została przeniesiona. Czasami groby otoczone są ogrodzeniami: kutymi lub odlewanymi z żeliwa, albo też składającymi się z kilku kamiennych słupków połączonych metalowymi prętami, rurami czy łańcuchami.

Pojęciem "grobowiec" określamy okazałe miejsce pochówku przeznaczone w zasadzie dla kilku osób, z murowaną lub kamienną częścią naziemną i kryptą grobową, usytuowaną na, bądź pod powierzchnią ziemi. Do wnętrza krypty można się było dostać poprzez zasłoniętą płytą lub wyposażone w drzwi wejście. Znajdujące się tam pomieszczenie nazywano czasem pieczarą, gdyż wstawiane do niego trumny nie były zasypywane.

"Obejście grobowe" to obiekt sepulkralny posiadający wspólne ogrodzenie lub w inny sposób wydzielony na obszarze cmentarza, na którym znajdują się rozmaite formy nagrobków o różnym czasie powstania. Elementem łączącym jest pokrewieństwo między pochowanymi osobami oraz wyodrębnienie sugerujące związek kilku, a nawet kilkunastu nagrobków.

"Kwaterę wojskową" charakteryzuje, obok wyodrębnienia z obszaru cmentarza, znaczna liczba podobnych bądź identycznych nagrobków, rozlokowanych w uporządkowanym układzie przestrzennym, z ewentualnymi pojedynczymi lub kilkoma głównymi akcentami architektonicznymi - takimi jak pomnik, krzyż, obelisk. Kwatery te nazywane są także żołnierskimi, wojennymi, gdy zaś zajmują duży teren mówi się o cmentarzu wojennym.

Do drugiej ze wspomnianych kategorii określeń należą terminy: nagrobek (rozumiany w wąskim znaczeniu tego słowa), płyta nagrobna, pomnik, tablica epitafijna.

"Nagrobek" w węższym znaczeniu to forma upamiętnienia pochowania zwłok. Charakteryzuje się on niewielką kubaturą, jest jednobryłowy, a wysokość ma większą od szerokości i długości. Jego rozmiary w pionie nie przekraczają 1-1,5 m. Najczęściej występuje już bez śladu pochówku, którym była mogiła.

"Płyty nagrobne" mają postać prostopadłościennych brył o niewielkiej w stosunku do innych wymiarów wysokości. Istnieją różne ich odmiany. Jedne stanowią przykrycie grobów, inne umieszczane są na wierzchniej płaszczyźnie

krypt grobowców, jeszcze inne leżą u podstawy pomników. Zwykle ułożone są poziomo lub z pewnym nachyleniem w stosunku do podłoża.

Za "pomniki" przyjęto uznawać pionowe, wielobryłowe konstrukcje architektoniczne i architektoniczno-rzeźbiarskie, monumentalne w swych założeniach i służące upamiętnieniu miejsca pochówku. Mogą one występować przy mogiłach, które na ogół uległy już zniszczeniu, na grobach, grobowcach i razem z płytami nagrobnymi³.

"Tablice epitafijne" służą umieszczeniu na nich inskrypcji ku czci zmarłego. Wykonane nierzadko ze szlachetniejszych gatunków kamienia przytwierdzone są do cokołów pomników lub powierzchni płyt nagrobnych. Czasem pełnią też funkcje nagrobków, albo występują samodzielnie, bez powiązania z miejscem pogrzebania zwłok - np. wmurowane w ogrodzenie cmentarne. Nas będą interesowały jedynie dwa ostatnie przypadki.

Podczas inwentaryzacji przeprowadzonej na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Łęczycy w latach 1986-1987 wykonano dokumentację 51 obiektów epigraficznych zawierających 125 inskrypcji. W obiektach tych spoczywają ciała 102 osób - 32 kobiet i dziewcząt oraz 70 mężczyzn i chłopców, w tym 18 poległych podczas I wojny światowej żołnierzy. Nie jest to pełna liczba osób upamiętnionych, gdyż na niektórych nagrobkach brak jest już inskrypcji wymieniających pochowanych, są jedynie nazwiska rodzin będących właścicielami owych obiektów (30, 31)⁴. Poza tym istnieją jeszcze dwa niezidentyfikowane groby w obejściu Maniusi Freyer (27) oraz fundamenty dwóch zniszczonych pomników w obrębie kwatery należącej do rodziny Adolfa Seilera (34).

Pod pojęciem obiekt epigraficzny rozumiemy jednostkę inwentaryzacyjną, która cechuje się autonomicznością. Może to być zatem grób wraz z towarzyszącym mu nagrobkiem, sam nagrobek w różnych formach, tablica epitafijna przytwierdzona do muru cmentarnego czy nawet bardziej

rozbudowane założenie, jakim jest obejście grobowe⁵. Tak więc dokonując szczegółowej analizy omawianych zabytków cmentarnych można ich wyróżnić więcej niż 51.

Tabela 1. Liczba i rodzaj miejsc pochówku

Groby		Grobowce	Obejścia grobowe	Kwatera wojskowa	Razem
Samodzielne	W obejściach				
32	7	3	5	1	48 ^a

^a- liczba ta jest różna od podanych w kolejnych tabelach, gdyż nie uwzględnia obiektów wolnostojących, pozbawionych wyraźnych śladów pochówku. Poza tym wyodrębniono w osobne kategorie obejścia grobowe i kwaterę wojskową, czego w następnych tabelach już nie ma.

Źródło: Kartoteka Państwowej Służby Ochrony Zabytków w Płocku

Tabela 2. Liczba i rodzaje nagrobków

Nagrobki				Płyty nagrobne		Pomniki						Tablice epitafijne			R A Z E M
Samodzielne		W obejściach	W kwaterych wojs	Samodzielne	W obejściach	Samodzielne			W obejściach		W kwaterych wojs	Samodzielne		W obejściach	
1	2	2	1	2 ^a	2 ^a	1	2	3	1	2	1	1 ^b	2	1 ^b	
4	3	1	18	13	4	7	12	3	5	3	1	2	5	1	
26				17		31						8			82 ^c

1 - wolnostojące, 2 - umieszczone na grobach, 3 - umieszczone na grobowcach

^a- W przypadku płyt nagrobnych przez "wolnostojące" rozumiałem takie płyty, które zostały usunięte ze swych pierwotnych miejsc i ułożone bezpośrednio na ziemi. Ponieważ na łęczyckim cmentarzu brak jest takich obiektów, toteż nie figurują one w powyższej tabeli.

^b- W odniesieniu do tablic epitafijnych termin "wolnostojące" oznacza, iż nie są one związane z miejscem pochówku lub też, że nie pozostał po nim żaden ślad.

^c- Liczba ta jest większa od liczby zinwentaryzowanych zabytków, gdyż jeden z grobów został uwzględniony w tabeli dwukrotnie, ponieważ składa się on zarówno z pomnika, jak i płyty nagrobnej (40).

Źródło: Kartoteka Państwowej Służby Ochrony Zabytków w Płocku.

Jak widać z powyższych tabel łęczycki cmentarz ewangelicki może się poszczycić pewną różnorodnością występujących tam form architektury sepulkralnej. Są więc przede wszystkim groby - 32 stanowiące odrębne obiekty epigraficzne, w tym zespół 3 grobów rodziny Knoch (42) oraz 7

wchodzących w skład obejść. Ich powierzchnię przykrywa 17 płyt nagrobnych, prócz tego pamięci spoczywających osób poświęcono 3 nagrobki, 5 tablic epitafijnych i 15 pomników.

Grobowce zachowały się tylko 3, wszystkie zwieńczone pomnikami (19, 32, 33). Więcej, bo aż 5, jest obejść grobowych (5, 15, 27, 34, 36). Na ich wydzielonym obszarze znajduje się 7 grobów, 4 płyty nagrobne, 1 nagrobek, 8 pomników (3 na grobach i 5 wolnostojących) oraz 1 wolnostojąca tablica epitafijna. Poza obejściami są dalsze 2 takie tablice - jedna wmurowana w ogrodzenie cmentarne (10), a druga mająca formę nagrobka (16). Oprócz nich istnieją jeszcze 4 samodzielne wolnostojące nagrobki oraz 7 podobnego typu pomników. Kwatera wojskowa urządzona dla poległych w I wojnie światowej żołnierzy zawiera krzyż i 18 cementowych nagrobków⁶.

Dokładne określenie czasu powstania każdego obiektu nie jest możliwe. Zwykle da się tego dokonać jedynie w przybliżeniu, przede wszystkim w oparciu o daty śmierci umieszczone w inskrypcjach.

W ocenie wieku nagrobków można się też kierować stylem architektonicznym w jakim zostały wykonane. Wiadomo, że formy klasycystyczne występują na cmentarzach do około 1850 r. W drugiej połowie stulecia zaczyna się dominacja tzw. neostylów, czyli neoklasycyzmu, neogotyku, neoromanizmu i neorenesansu. Najczęściej możemy się zetknąć z pierwszym z nich. Oprócz tego nierzadko spotyka się przykłady przemieszania elementów różnych stylów, co daje obiekty eklektyczne. Koniec XIX w. przynosi ze sobą neoromantyzm, a początek XX w. nawiązującą do niego secesję.

Pomocny przy datowaniu nagrobków może być również sposób rozmieszczenia znajdujących się na nich napisów, stosowane liternictwo czy formy skrótów. Ma to szczególne znaczenie w przypadku inskrypcji wykonanych w różnym czasie i dotyczących dwóch lub więcej osób.

Czasami dla ustalenia chronologii poszczególnych obiektów sepulkralnych dokonuje się analizy ich lokalizacji na terenie cmentarza, śledząc kierunki rozprzestrzeniania się pochówków⁷.

Przybliżoną datację interesujących nas zabytków przedstawia tabela:

Tabela 3. Liczba zabytków epigraficznych w poszczególnych dziesięcioleciach.

Okres	Lata	Liczba
1 połowa XIX w.	1840–1850	1
	1851–1860	---
2 połowa XIX w.	1861–1870	1
	1871–1880	5
	1881–1890	12
	1891–1900	13
1 połowa XX w.	1901–1910	20
	1911–1920 ^a	10

^a- z pominięciem grobów żołnierzy poległych w I wojnie światowej, co zmniejsza liczbę zabytków uwzględnionych w tabeli do 62.

Źródło: Kartoteka Państwowej Służby Ochrony Zabytków w Płocku

Z powyższych danych wynika, iż największa liczba nagrobków powstała w dwóch ostatnich dziesięcioleciach XIX i dwóch pierwszych dziesięcioleciach XX w. Myślę, że oprócz narastającej z czasem tendencji do coraz trwalszego upamiętniania miejsc pochówków wiązało się to ze wzrostem liczebności oraz zamożności gminy ewangelickiej w Łęczycy. Z drugiej strony pewien wpływ

miało chyba również obniżenie się kosztów wykonania standardowego pomnika czy płyty nagrobnej.

Przy opisie pojedynczego nagrobka prócz czasu powstania i liczby pochowanych osób podaje się także styl architektoniczny w jakim został wykonany.

Tabela 4. Style architektoniczne zinwentaryzowanych zabytków

Styl	Liczba zabytków	Numery tekstów w Edycji inskrypcji
Klasycyzm	1	1
Neoklasycyzm	40	3; 4; 5-1, 2, 5, 6, 7; 8; 10; 11; 15-1, 2, 3, 4; 16; 19; 21; 23; 24; 26; 30; 32; 33; 34; 35; 36; 37; 38; 39; 42-1, 2, 3; 43; 44; 45-1, 2; 46; 47; 48; 50.
Neobarok	2	13; 17.
Neogotyck	1	14
Neoromanizm	1	6
Neoromantyzm	3	12; 20; 27.
Secesja	3	5-4; 28; 41.
Eklektyzm	5	5-3; 7; 9; 18; 40.
"Sztuka współczesna"	19	49 -1 -19
Brak określenia stylu	6	2; 22; 25; 29; 31; 51.
Razem	81	

Źródło: Kartoteka Państwowej Służby Ochrony Zabytków w Płocku

Łatwo zauważyć, że wśród znajdujących się na Łęczyckim cmentarzu ewangelickim zabytków sepulkralnych zdecydowanie przeważają obiekty neoklasycystyczne. Jest to zjawisko typowe, wynikające z utrzymującej się na przestrzeni wieku XIX mody na wzorce antyczne. Surowość i pewna prostota

formy neoklasycystycznych nagrobków dobrze pasowała do przesiąkniętej smutkiem i powagą atmosfery cmentarzy. A poza tym łatwość powielania raz przyjętych schematów kompozycyjnych wpłynęła na masowość produkcji tego typu pomników i ich wszechobecność na starych polskich cmentarzach⁸.

Inne, występujące w XIX i XX wiecznym budownictwie sepulkralnym, style reprezentowane są jedynie przez nieliczne egzemplarze nagrobków. Pod hasłem "sztuka współczesna" kryją się zaś cementowe krzyże stojące w kwaterze wojskowej.

Spośród zachowanych nagrobków jedynie, a właściwie aż 15, to jest około 20% wszystkich zinwentaryzowanych, posiada sygnatury kamieniarskie. Wymieniają one 7 firm, pochodzących z Łęczycy, Łodzi, Warszawy i Włocławka. Niektóre z tych warsztatów - A.H.Landaua, A.Fiebigera, Urbanowskiego i J.Rudnickiego - obsługiwały także cmentarz katolicki⁹.

Pierwszy z wymienionych kamieniarzy, A.H.Landau, prowadził typowo prowincjonalny zakład pracujący na potrzeby Łęczycy i okolic. Na cmentarzu ewangelickim znajdują się 3 jego neoklasycystyczne nagrobki, a na katolickim aż 16, także w stylu secesyjnym¹⁰.

Łódzka firma A.Fiebigera, wywodząca się z Kalisza, była prężnym przedsiębiorstwem działającym na obszarze dzisiejszych województw: łódzkiego, piotrkowskiego, płockiego, sieradzkiego i skierniewickiego¹¹. Wśród jej zróżnicowanych materiałowo wyrobów, które zachowały się do naszych czasów na łęczyckich cmentarzach dominuje neoklasycyzm.

Po Urbanowskim pozostało 7 prac - 3 u ewangelików i 4 u katolików, zaś po Rudnickim tylko 2, po jednej na każdym z cmentarzy. Obaj tworzyli w neostylach, łącząc je czasami w eklektyczne kompozycje.

Wątpliwe by owe 7 wspomnianych na początku firm było jedynymi, których dzieła wypełniają obecnie obszar interesującej nas nekropolii. Na cmentarzu katolickim zanotowano bowiem sygnatury dalszych 13 warsztatów,

w tym istniejącego w Łęczycy do dziś, a założonego w latach 30. XX w. zakładu Jana Karasiewicza. Prawdopodobnie oprócz niego i Landaua pracowali w mieście również inni kamieniarze, gdyż przekazy archiwalne mówią, iż funkcjonował tu cech kamieniarzy i mularzy. Niestety, żadne inne dokumenty na ten temat nie zachowały się¹².

Tabela 5. Firmy kamieniarskie występujące na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Łęczycy

Nazwa firmy	Liczba obiektów	Numery w Edycji inskrypcji	Lata powstania grobów wg dat śmierci
A.Fiebiger, Łódź	5	19, 20, 32, 34, 36	1889–1933
A.H.Landau, Łęczycza	3	7, 18, 23	1875–1893
Urbanowski, Łódź	3	5–4, 14, 33	1883–1902
A.Pruszyński, Warszawa ul. Wolska 14	1	8	1876–1914
J.Manzel, Warszawa	1	9	1879–1894
J.Rudnicki, Warszawa	1	40	1904
H.Pfitzner, Włocławek	1	37	1901

Źródło: Kartoteka Państwowej Służby Ochrony Zabytków w Płocku

Zdecydowana większość znajdujących się na cmentarzu nagrobków wykonana jest z cegły, cementu i piaskowca. Spośród 51 zinwentaryzowanych obiektów jedynie w 4 przypadkach nie użyto żadnego z tych materiałów.

Cegłę i zaprawę cementową wykorzystywano przede wszystkim do konstrukcji ostatnich części nagrobków - podmurówek pod pomniki, obramowań grobów, ścian krypt. Cementu jako głównego tworzywa użyto tylko do wykonania krzyży, stojących w kwaterze poległych w I wojnie światowej żołnierzy.

Podstawowym surowcem kamieniarskim był jednak piaskowiec. Z niego wykonana jest większość pomników, płyt nagrobnych i tablic epitafijnych. Piaskowcowe płyty pokrywają krypty i tworzą cokoly pomników oraz obudowy obejść grobowych. O tak szerokim zastosowaniu piaskowca zadecydowała w pierwszym rzędzie łatwość jego obróbki.

Wśród szlachetniejszych odmian kamienia dominuje czarny granit. Wykonano z niego 6 pomników (8, 15, 19, 30, 34, 36) oraz 1 nagrobek (31). Na drugim miejscu plasuje się biały marmur. Użyto go do realizacji 3 pomników (5-5, 32, 33), 2 płyt nagrobnych (5-7, 51) i 1 umieszczonej na cokole z piaskowca tablicy epitafijnej (41). Czarny marmur wykorzystano tylko dwukrotnie - 1 nagrobek (16) i wmurowana w ogrodzenie cmentarza tablica (10), a jasny granit raz (5-2).

Przy wznoszeniu nagrobków stosowano również metal. Na cmentarzu w Łęczycy zachował się ażurowy krzyż wieńczący jeden z pomników (6), pare prostych prętów łączących kamienne słupki otaczające groby oraz kilka czasem dość kunsztownie kutych ogrodzeń (5, 8, 9, 13, 14, 15, 17, 19, 21, 27, 34, 36, 40, 44). Obiekty wykonane całkowicie z żeliwa są tylko dwa (13, 17).

Kończąc wyliczanie materiałów, z których wykonano nagrobki w nekropolii łęczyckich ewangelików, należy jeszcze wspomnieć o nagrobku Adolfa Alfreda Jakobi - zrobionego z lastriko (43).

Spośród wszystkich obiektów epigraficznych, które znalazły się w polu naszego zainteresowania, na szczególną uwagę zasługują obejścia grobowe, a zwłaszcza obejście rodziny Boetticherów (5). To monumentalne, oczywiście jak na skalę omawianej nekropolii, założenie można uznać za główny akcent architektoniczny cmentarza.

Podstawę obejścia stanowi obmurowanie z cegieł, pokryte blokami z piaskowca i wypełnione wewnątrz ziemią. Ten 1,5 m wysokości cokół

zwieńczony jest dekoracyjnym ogrodzeniem z wykutych w żelazie kół, rozet kwiatowych i grotów. Na szczyt platformy prowadzą schody z piaskowca.

W obrębie obejścia o wymiarach 8 x 10 m znajduje się 7 różnego rodzaju nagrobków. Centralne miejsce zajmuje otoczony wąską betonową opaską grób. W tyle stoi pomnik z piaskowca, składający się z gzymsowanego u dołu korpusu i skrzydeł oraz krzyża na ozdobnej podstawie. Środkową część korpusu wypełnia tablica epitafijna. Skrzydła pomnika mają płaskorzeźbione ślimacznice łączące się ze słupkami o ośmiospadowych szczytach, na których umieszczone są gipsowe rzeźby gorejących zniczy. Z przodu i boku słupków są płaskorzeźby wieńców na ozdobnych uchwytych oraz pochodni. Podstawa krzyża jest płytowa, gzymsowana, zdobiona podwójną ślimacznicą z rozetami kwiatowymi. Ramiona krzyża zakończone są czterospadowo z owalnymi zgrubieniami na rogach (5-1).

Na lewo od głównego pomnika stoi obelisk z jasnego granitu, a na prawo pomnik Wandzi i Stefcia Boetticherów. Surowość bryły zasadniczej tego ostatniego ożywiają umieszczone na szczycie figurki przytulonych do siebie dzieci - chłopca i dziewczynki (5-2, 3).

Tuż obok znajduje się rzadki na tym cmentarzu przykład secesyjnej rzeźby sepulkralnej - pomnik Stanisława Boettichera. Na płytowej podstawie odkuta jest w piaskowcu kompozycja naśladowująca głązy i drewniane belki. Dodatkowy element dekoracyjny stanowią płaskorzeźby motywów roślinnych: bluszczy, liści dębu, róż, kalii i paproci. Nad tym wszystkim wyrasta nieregularnie zakończony u góry obelisk, przy nim zaś wyrzeźbiony z kamienia pień drzewa, z którego wykwita gałązka dębowa. U podnóża obelisku leży opleciony różanym wieńcem i bluszczem krzyż, a na szczycie figura gołębia (5-4).

Pozostałe, stanowiące część omawianego obejścia, nagrobki to: destrukcyjny pomnik Konstantego Boettichera (5-5), oparta na wsporniku płytowa tablica

epitafijna Heleny Boetticher (5-6) oraz wykonana z białego marmuru podwójna płyta nagrobna Łukasza i Wandy Boetticherów (5-7). Jest ona jedynym zachowanym na cmentarzu obiektem tego typu.

Drugie pod względem wielkości obejście grobowe należało do rodziny Ferdynanda Wenera (15). Otoczone żeliwnym ogrodzeniem na podmurówce zawiera ono w swym wnętrzu granitowy pomnik, zwieńczony krzyżem z tego samego materiału oraz 3 płyty nagrobne: Ferdynanda Wenera, Karola Bogumiła Loschnitza i Ernestyny Loschnitz.

Reszta obiektów omawianej kategorii - obejścia Maniusi Freyer (27), Augusta Sztelera (36) i rodziny Adolfa Seilera (34) - nie mają już tak rozbudowanej formy. Tworzą je pojedyncze nagrobki, opasane żeliwnym lub żeliwno-kamiennym ogrodzeniem.

Nieliczną, bo złożoną tylko z 3 zabytków, grupą są grobowce. Największy z nich był własnością rodziny Guthke (19). Przykryta dwuspadowym zadaszaniem naziemna część tego grobowca zbudowana jest z piaskowca. Na niej umieszczano zdobione motywami roślinnymi żeliwne ogrodzenie, zaopatrzone w furtkę. Z tyłu funkcję ogrodzenia spełnia mur cmentarny. Podwyższony i otynkowany posiada trzy nisze w gzymsowanych ramach, zaś u góry zakończony jest, również gzymsowanym, łukiem. Od frontu stoi pomnik z czarnego granitu mający formę obelisku. Na nim wyryto inskrypcje ku czci Adolfa, Florentyny i Hugona Guthke.

Dwa dalsze grobowce, Andrzeja i Ludwika Müllerów oraz Jakuba i Krystyny Winterlerów, różnią się dość znacznie od opisanego powyżej, wykazując za to wzajemne podobieństwo (33, 32). Są skromniejsze, pozbawione żeliwnego ogrodzenia z kryptą zadaszoną półkoliście. Wieńczące je pomniki wykonano w tym samym stylu neoklasycystycznym - i z tego samego materiału - białego marmuru. Oba mają też właściwie ten sam kształt - krzyża umieszczonego na prostopadłościennej, gzymsowanej bryle głównej.

Najliczniej występującymi na łęczyckim cmentarzu miejscami pochówku są groby. Najprostsza ich formę stanowią wypełnione ziemią betonowe, ewentualnie ceglane krawężniki opatrzone nagrobkiem lub tablicą epitafijną, a czasami nawet pomnikiem (5-1, 25, 47, 2).

Czasami mogiła otrzymywała bardziej kunsztowną oprawę w postaci wykutego z metalu ogrodzenia. Ten typ reprezentują groby: rodziny Stilterów (21), Marii Kiryłow (14), Karola Weisfloga (13) i Idy Alice Fany Rossnagel (17). Dwa ostatnie zasługują na szczególną uwagę, gdyż zostały zrobione całkowicie z żeliwa. Interesujący jest zwłaszcza grób Idy Rossnagel. Składa się on z wykonanego z płyt żeliwnych nagrobka, zwieńczonego ażurowym neobarokowym krzyżem i otoczonego również neobarokowym ogrodzeniem.

Najczęściej, bo aż w przypadku 17 obiektów mamy do czynienia z grobami przykrytymi płytami nagrobnymi, ułożonymi na kamiennej, ceglanej, bądź betonowej podstawie.

Dość często spotyka się też, zadaszone dwuspadowo lub półkoliście, groby z ocementowanych cegieł. Towarzyszą im zwykle pomniki.

Na wyróżnienie zasługuje, moim zdaniem, grób Ferdynanda Jacobi, posiada on bowiem najbogatszą oprawę architektoniczną złożoną z ogrodzenia, ukośnie usytuowanej płyty nagrobnej i obelisku (40).

Płyty nagrobne łęczyckich ewangelików nie wyróżniają się, jako trwałe upamiętnienia miejsc pogrzebania zmarłych, niczym szczególnym. Są prostopadłościennie, niewielkiej grubości, ułożone poziomo na swych podstawach. Wykonano je głównie z piaskowca, ale używano także marmuru (5-7, 51), granitu (15-2), a nawet cementu i lastriko (43, 44).

Jeśli idzie o nagrobki, to one również nie zaskakują jakąś różnorodnością form. Zwykle mają postać niewysokich, prostopadłościennych brył, czasami o zaokrąglonych lub ściętych krawędziach. Oryginalny kształt ma jedynie uszkodzony, secesyjny nagrobek Edgara Berduscheka (41). Składa się on z

zakończonych faliście tablicy epitafijnej oraz stylizowanego na pień drzewa słupka, do którego była niegdyś przymocowana.

Wyodrębnione w naszym podziale tablice epitafijne tworzą dwie grupy. Do pierwszej należą te, które pełnią funkcje nagrobków. Druga grupa obejmuje tylko dwie tablice (10, 29), obie wmurowane w ogrodzenie cmentarza. Warto zauważyć, że jedna z nich, poświęcona pamięci Ferdynanda Lipke (10) nie jest związana z miejscem pochówku.

Najbardziej reprezentacyjnymi, widocznymi zabytkami sztuki sepulkralnej są pomniki. Na łęczyckim cmentarzu jest ich aż 31, większość w stylu neoklasycystycznym.

Dominują pomniki złożone z różnej wielkości prostopadłościanów, umieszczonych na kilkustopniowej podstawie i zwieńczonych prostym, kamiennym lub metalowym krzyżem. Poszczególne bryły są zazwyczaj gzymsowane, a największa z nich zawiera inskrypcje poświęcone zmarłym. Te zgeometryzowane formy ożywiają czasami motywy roślinne, np. w postaci rzeźbionych wieńców z kwiatów.

Drugi mniej licznie reprezentowany typ pomnika jest zbliżony kształtem do poprzedniego, z tym że na szczycie bryły zasadniczej zamiast krzyża znajduje się obelisk.

Linie proste przeważają również w kompozycji najstarszego z cmentarnych pomników, upamiętniającego osobę zmarłego w 1844 r. podpułkownika Adama Szuberta (1). Gzymsowana u dołu bryła główna ustawiona jest na dwustopniowej podstawie z ocementowanych cegieł. U góry przebiega nie wypełniony fryz, po bokach części frontowej znajdują się płaskorzeźby amfor. W centrum, w płycinie umieszczona jest prostokątna tablica epitafijna w żłobkowanej ramie, poniżej łukowata nisza, a w niej rzeźba oplecionej bluszczem lufy armatniej. Szczyt pomnika wieńczy szeroki gzyms z odwróconą corona muralis oraz tympanon z dwiema ćwierćmuszlami. W

tympanonie na tle sztandarów, szabel i wyciorów znajduje się tarcza z herbem Wieniec.

Interesujący wydaje się także nagrobek Marii Kiryłow. Wprawdzie zachowuje on opisany powyżej schemat budowy pomnika, lecz jego neogotyckie zdobienia - luki, corona muralis, motywy liści - nadają mu zupełnie inny charakter (14).

Neoromantyzm i wywodząca się z niego secesja odeszły dość daleko od obowiązujących w końcu XIX w. kanonów sztuki kamieniarskiej. Na lęczyckim cmentarzu znajduje się tylko kilka obiektów wykonanych w tych stylach, z tego dwa, położone w obrębie obejścia Boetticherów, przedstawiliśmy wcześniej. Warto zapoznać się z jeszcze dwoma: neoromantycznym pomnikiem Roberta Stenzla i secesyjnym Eugeniusza Thieme.

Podstawa pomnika Roberta Stenzla (20) wtopiona jest w obmurowaną kryptę grobową. Prostopadłościenna bryła pośrednia ozdobiona jest płaskorzeźbami - od frontu liścia palmowego i krzyża, z pozostałych stron rozet kwiatowych. Stojąca na niej rzeźba przedstawia kobietę w antycznych szatach wspartą o krzyż i trzymającą w ręku wieniec z szarfą. Obok niej leży głaz z inskrypcją zasadniczą.

Wzniesiony na jednostopniowej podstawie pomnik Eugeniusza Thieme (28) naśladuje stos głazów, opleciony bluszczem, kwiatami i inną roślinnością. Na jego szczycie umieszczony jest krzyż do którego ramion przywiązana jest lina, a na niej zawieszona kotwica.

Ponadto obiektem sepulkralnym wymagającym omówienia jest kwatery żołnierzy poległych w I wojnie światowej. Znajduje się ona po prawej stronie alei głównej cmentarza, około 40 m od bramy. Tworzą ją dwa rzędy cmentarnych krzyży, identycznych jak w podobnej kwaterze położonej na cmentarzu rzymsko-katolickim. W drugim rzędzie, pomiędzy

czwartym a piątym nagrobkiem, ustawiono większy krzyż na kilkustopniowej podstawie. Niestety umieszczone na nim inskrypcje są zatarte. Brak jest śladów obramowania kwatery. Pochowano w niej ciała 17 żołnierzy niemieckich i jednego nieznanego oficera rosyjskiego. Tak on jak i jego 16 przeciwników zginęło w listopadzie 1914 r. Tylko landsturmista Paul Lange zakończył życie w sierpniu 1918 r.

Ogólny wygląd cmentarza ewangelicko-augsburskiego nie przedstawia się najlepiej. Mur, który go otacza jest zdewastowany, a cały teren zarośnięty bujnie pleniącą się trawą, powojami i krzewami. Wprawdzie sporo grobów zachowało się w stanie dobrym, lecz niektóre są poważnie uszkodzone. Kilka krypt jest porozbijanych, być może nawet splądrowanych. Większość elementów metalowych nosi ślady silnej korozji. Część inskrypcji uległa zatarciu. Niektórym obiektom grozi rozsądzenie przez korzenie rosnących w pobliżu drzew. Brak stałego opiekuna i częste, jak się zdaje, wizyty przedstawicieli miejscowego marginesu społecznego nie wróżą dobrze dalszym losom tej nekropolii.

¹ Cmentarz w Polsce [w:] Encyklopedia Kościelna, pod red. M.Nowodworskiego, t. III, Warszawa 1874, s. 435; Historia kultury materialnej Polski w zarysie, pod red. A.Koweckiej, t. V, Wrocław 1978, s. 341–342.

² M.Wieczorkowski, Z problemów typologii i ochrony zabytkowych cmentarzy w Polsce. Cmentarze katolickie i protestanckie, b. m. d. w., s. 3; K.Mórawski, Przewodnik historyczny po cmentarzach warszawskich, Warszawa 1989, s. 20.

³ J.Chańko, Stary cmentarz w Skierniewicach, Warszawa 1990, s. 29–31.

⁴ W grobie z pomnikiem rodziny Ganter (30) prawdopodobnie nie było pochówku.

⁵ J.Chańko, op. cit., s. 28.

⁶ Ustalenia te oparte są o informacje zawarte w kartach inwentaryzacyjnych znajdujących się w Kartotece Państwowej Służby Ochrony Zabytków w Płocku. Sporządzono je podczas dwóch inwentaryzacji. Pierwszej dokonały w maju 1983 r. pracownicy powyższej instytucji G.Majewska i R.Marquardt. Założyły one 32 karty inwentaryzacyjne, niestety sporo w nich nieścisłości i błędów.

Kolejna inwentaryzacja odbyła się 13.07.1987 r. Brali w niej udział studenci, członkowie Studenckiego Koła Naukowego Historyków Uniwersytetu Łódzkiego, kierowani przez dr J.Chańkę. Oto nazwiska wspomnianych osób, w nawiasie liczba sporządzonych przez nie kart: Wojciech Fituch (8), Ilona Machała (6), Ewa Szlegier (8), Sławomir Wjelonek (5), Jolanta Ziębicka (10), Przemysław Żurawski (11). Kartę inwentaryzacyjną kwatery żołnierskiej wykonał Mirosław Pisarkiewicz 17.04.1986 r. Znajduje się ona w Zakładzie Nauk Pomocniczych Historii IH UŁ.

⁷ J.Chańko, op. cit., s. 34–35.

⁸ K.Mórawski, op. cit., s. 20–21.

⁹ M.Pisarkiewicz, Cmentarz rzymskokatolickiej parafii św. Andrzeja w Łęczycy (do 1918 r.). Studium epigraficzne, praca magisterska, maszynopis w Zakładzie Nauk Pomocniczych Historii IH UŁ, s. 90.

¹⁰ Tamże, s. 89.

¹¹ J.Chańko, op. cit., s. 34.

¹² M.Pisarkiewicz, op. cit., s. 88–91.

Rozdział III

Analiza inskrypcji. Forma i treść

Na nagrobkach cmentarza ewangelicko-augsburskiego w Łęczycy zachowały się teksty 125 inskrypcji, w tym 15 sygnatur kamieniarskich. Sporządzono je w trzech językach: 63 w niemieckim, 59 w polskim i 3 w rosyjskim. Epitafia oraz inne napisy są zapewne w wielu przypadkach jedynym śladem po ludziach, którzy tu niegdyś żyli.

Zasadniczym krojem pisma używanym we wspomnianych inskrypcjach jest wywodząca się z kapitały humanistycznej antykwa, czasem opatrzona szeryfami. Stosowano ją zarówno w formie majuskuły jak i minuskuły, z przewagą tej pierwszej. W kilku przypadkach obie te odmiany występują na nagrobkach jednocześnie, prawdopodobnie dla podkreślenia ważniejszych informacji lub wzbogacenia wystroju zewnętrznego miejsca spoczynku zmarłej osoby.

Inne rodzaje pisma spotykane na omawianym cmentarzu to: minuskuła gotycka, kursywa i grażdanka. Gotyck został użyty przez kamieniarzy przy wykonaniu 9 nagrobków: 5 razy samodzielnie (2, 11, 31, 42, 48) i 4 razy w połączeniu z antykwą i kursywą (6, 9, 18, 32).

Kursywa, klasycystyczna bądź francuska, to pismo estetyczne i ozdobne, charakteryzujące się zmiennym duktem, złożonym z cieńszych i grubszych linii. Na obszarze łęczycyjskiej nekropolii zastosowano ją czterokrotnie, zawsze w połączeniu z antykwą, ale w różnym zakresie. W przypadku pomników Adama Szuberta (1) i Edmunda Polensa (6) występuje ona w formie majuskuły i

minuskuly stanowiąc większą część inskrypcji - antykwa ogranicza się właściwie tylko do imienia i nazwiska zmarłego. Inaczej wygląda to na pozostałych dwóch obiektach (35, 50). Tu kursywą wykonano jedynie ostatni wers zawierający formułę dewocjonalną.

Grażdanka, czyli alfabet rosyjski, zachowała się na 3 nagrobkach. W jednym wypadku sporządzona nią inskrypcja funkcjonuje samodzielnie (38), a w dwóch ze swym polskim (7) lub niemieckim odpowiednikiem (4).

Przy wykonywaniu napisów posługiwano się czterema technikami. Najczęściej litery były ryte, bardzo rzadko odkuwano je na wgłębionej powierzchni tablicy inskrypcyjnej (19 - część inskrypcji, 34, 51) lub inkrustowano metalem (32 - część inskrypcji, 33, 40). Dwukrotnie teksty zostały odlane z żeliwa wraz z tablicą epitafijną (13, 17).

Treści zawarte w napisach nagrobnych dotyczą przede wszystkim podstawowych danych biograficznych zmarłego, tj. imienia, nazwiska, nazwiska panieńskiego kobiet, daty urodzin i śmierci lub wieku. W niektórych przypadkach informacje te były rozszerzane o wiadomości mówiące o zawodzie, piastowanych funkcjach itp.¹

Inskrypcje rozpoczynano zwykle formułą "ś. p." lub, także dość często występującym zwrotem "Hier ruhen...", "Hier ruht in Gott..." ("Tu spoczywają...", "Tu spoczywa w Bogu..."). Poza tym na kilku nagrobkach można spotkać sformułowania typu: "Pamięci..." (7, 28), "Tu spoczywa..." (1, 7 - wersja rosyjska), "Tu spoczywają zwłoki..." (8), "Tu spoczywają w Bogu..." (24), "Ruhet sanft!" ("Spoczywaj spokojnie!", 32). Istnieje jednak również wiele napisów, gdzie nie zastosowano żadnego z tego rodzaju zwrotów (2 - dwie inskrypcje, 3, 9, 10, 13, 14, 18, 19, 21, 22, 25, 30, 31, 33, 34, 37, 38, 42, 46, 49, 51).

Po formule inwokacyjnej, lub gdy jej nie było, na początku inskrypcji podawano imię i nazwisko zmarłej osoby. W przypadku zamężnych kobiet

umieszczano też nazwisko wyniesione z domu. Na epitafiach łączyckiego cmentarza nazwiska panieńskie zaznaczono 13 razy (5, 8, 9, 14, 15, 19, 21, 23, 26, 32, 42, 44, 46).

Zdecydowana większość nazwisk występujących w inskrypcjach ma brzmienie niemieckie. Wydaje się jednak, że część noszących je osób była spolonizowana, gdyż napisy wyryte na ich nagrobkach sporządzono w języku polskim.

Nazwiska polskie są trzy: August Padyga (39), Amalia z Dernerów Dąbrowska (23), Emilia z Pfeiferów Hanusz (44). W tym ostatnim przypadku można by się też dopatrywać pochodzenia czeskiego, które moim zdaniem, dotyczy osoby Edgara Berduschka (41). Należy jeszcze wymienić dwa nazwiska rosyjskie - Marii Kiryłow z domu Neugebauer (14) i Jelizawiey Jakowljewny Koskieljain (38) - oraz dwa, w których widziałbym źródło romańskie - Alfreda Caspari (31) i członków rodziny Jacobi/Jakobi (9, 40, 43).

Informacje wskazującą wiek zmarłej osoby podawano w różnych formach. Najczęściej figurują na nagrobkach pełne daty urodzin i śmierci (dzień, miesiąc, rok) poprzedzone skrótami niemieckich lub polskich wyrażen: "geboren", "gestorben", "urodził(a) się", "zmarł(a)". Czasami zastępowano je symbolami gwiazdy i krzyża (24, 45, 51), ewentualnie ryto same daty (21 - tylko rok, 43).

Innym rozpowszechnionym sposobem było podawanie jedynie wieku zmarłego i daty jego zgonu. Stosowano w tym celu następujące sformułowania: "Żył(a) lat.. zmarł(a)..." (1, 12, 20, 44), "Przeżywszy lat.. zmarł(a)..." (6, 8, 23, 39), "Zmarł... w wieku... lat." - "Змарл... в... лѣтахъ... вогу" (7), "Umarł... w wieku lat.." (45), "Zmarł... w roku życia" (28), "Gestorben am... im Alter von.. Jahren" (16, 26, 35, 50), "... Jahre alt gestorben..." (11). W nielicznych wypadkach któryś z tych elementów wypadł i pozostawał jedynie

wiek (14) lub tylko data śmierci (4, 8). Zdarzało się także, że na nagrobkach nie umieszczano żadnych tego typu danych (29, 30, 31, 32, 33, 34).

Jeśli grób był lub miał być miejscem spoczynku kilku osób z jednej rodziny, wówczas zaopatrywano go w stosowany napis. Takich grobów rodzinnych jest na łączyckim cmentarzu ewangelickim siedem: grób rodziny Boetticherów (5), rodziny Ferdynanda Wenera (15), Alfreda Caspari (31) i Adolfa Seilera (34), rodzin Stilterów (21), Ganterów (30), Koenigów (46).

Ze względu na małą powierzchnię nagrobków w tekstach, które na nich umieszczano stosowano często skróty. Są to obcięcia wyrazów, polegające na zachowaniu tylko jednej lub kilku pierwszych liter. Najpowszechniej skracane określenia to: "urodził(a) się" - "ur." i "zmarł(a)" - "zm.", w dwóch wypadkach występuje forma "umarł(a)" - "um" (20, 45); "geboren" - "geb."; "gestorben" - "gest.", ewentualnie "gst." (14, 42, 47, 50), "gestor." (11) lub "ges." (48); "dnia" - "d." lub "dn." (19); "roku" - "r.". Raz występuje skrót niemieckiego wyrazu "Jahren" - "J." (46), a dwukrotnie skróty słów rosyjskich: "году" - "г" i "скончилась / скончалась" - "скон" (7, 38).

W kilku wypadkach dokonano też obcięcia nazw miesięcy: "Październ." (1), "Paźdz." (5), "Wrześ." (12), "Dez." - "Dezember" (18), "Sept." - "September" (18, 22), "Feb." - "Februar" (22), "Febr." (22, 25), "Aug." - "August", "Novemb." - "November" (22), "Kwiet.", "Stycz." (27), "Janu." - "Januar" (47). Poza powyższymi przypadkami podawano zwykle pełną nazwę miesiąca, chyba że, co zdarzało się rzadko, oznaczano go cyframi, arabskimi (9, 37, 42) lub rzymskimi (5, 43, 51). Jeśli już mowa o cyfrach to należy wspomnieć o dwukrotnym użyciu fleksji gramatycznej przy liczebnikach, raz w odniesieniu do daty - "30 в гекадра" (38) - i raz przy określaniu stopnia pokrewieństwa - "tu spoczywają zwłoki 1 szej żony" (8).

Pozostała jeszcze niewielka grupa skrótów związanych z informacjami dotyczącymi pozycji społecznej czy funkcji pełnionych przez zmarłych. Mamy

więc sformułowania: "p.pułkownik... b. wojsk polskich" (1), czyli "podpułkownik... byłych wojsk polskich" i "obywatel m. Łęczycy" (8), gdzie "m." oznacza "miasta"; "b. naczel. powiatu" (12), czyli "były naczelnik powiatu".

Teksty inskrypcji kończą się zazwyczaj zwrotami o charakterze dewocyjnym. Biorąc pod uwagę częstotliwość występowania należy kolejno wymienić: "Ruhe (t) sanft" (14, 22, 26, 35, 43, 47, 50), "Pokój jego duszy" (10, 12, 15, 39), "Proszą(i) o westchnienie do Boga" (24, 36, 44), "Sanft Ruhe ihrer Asche" ("Pokój twym prochom" 25, 46), "Pokój jego cieniom" (20), "Pokój jego drogim cieniom" (8), "Friede seiner Asche" ("Pokój jego prochom" 11), "Spokój jego duszy", "Cześć jego pamięci" (15), "Panie przyjm ją do stóp swoich" (23), "Pokój ich popiołom" (33), "Niech spoczywa w Bogu" (40).

Oprócz powyższych form często spotyka się w epitafiach zdania poświęceniowo-dewocyjne. W odróżnieniu od zwrotów dewocyjnych zawierają one w sobie informacje wskazujące fundatora nagrobka oraz określają stopień pokrewieństwa między nim a osobą zmarłą. W tekstach analizowanych inskrypcji można odnaleźć kilkanaście tego typu określeń: "

Дочь полковника Хартона " ("Córka pułkownika von Hartonga" (4)), "Tu spoczywają zwłoki i szej żony", "W tej mogile spoczywają zwłoki męża mego" (8), "Nigdy nie zapomniana matka" (23), "Pamięci zacnego człowieka i ukochanego małżonka" (28), "Pozostałe dzieci ten kamień na pamiątkę kładą" (44), "Ś.P. ukochanego synka", "Ś.P. ukochanej córeczki" (45), "Unsere einzige und geliebte Tochter" ("Nasza jedyna i ukochana córka", (17)), "Meine geliebte Mutter" ("Moja ukochana matka", (26)), "Unsere Gute Eltern" ("Nasi drodzy rodzice" (32)), "Mein geliebter Sohn und guter Bruder" ("Mój ukochany syn i drogi brat" (35)), "Unser innigstgeliebter einziger Sohn" ("Nasz w głębi ukochany jedyny syn" (41)), "Unser unoergeklieger Vater" ("Nasz (?) ojciec" (48)), "Meiner geliebte Tochter, unsere gute Tante" ("Moja ukochana

córka, nasza droga ciotka" (49)). W trzech wypadkach wystawienie nagrobka nie jest zasługą rodziny, lecz osób spoza niej. I tak, na pomniku Edmunda Polensa wyryta jest inskrypcja: "Koledzy i przyjaciele kładą tę pamiątkę, proszą o westchnienie do Boga" (6). Podobny napis odnajdujemy na grobie Rudolfa Stendera: "Omъ мовапууеӣ и соууауаубиууеа̄ лехууукоууо̄ Яеууаа," ("Od kolegów i współpracowników Powiatu Łęczyckiego" , (7)). Płyte nagrobną Augusta Padygi ufundowali "wdzięczni uczniowie" (39).

Czasami pozostali po zmarłych najbliżsi pragnęli wyrazić swój smutek w mniej standardowy sposób, stąd występujące na nagrobkach utwory wierszowane. Oprócz odzwierciedlenia emocji związanych ze śmiercią ukochanej osoby, służyły one także podkreśleniu wyjątkowości zmarłego, wyróżnieniu go spośród "zwykłych" ludzi. Poza tym poezja dodawała nagrobkowi pewnej wzniosłości, "uszlachetniając" jego, nierzadko prostą i surową, bryłę.

Wiersze umieszczane w inskrypcjach czerpano z różnych źródeł. Czasami były to cytaty z literatury pięknej, częściej bardziej stereotypowe formuły, których liczne wzory zawierały tzw. "zeszyty kamieniarskie" znajdujące się w posiadaniu rzemieślników produkujących nagrobki. Zdarzało się również, że ktoś z rodziny lub przyjaciół zmarłego sam układał stosowny tekst².

Na łęczyckim cmentarzu zachowało się kilka tego typu inskrypcji. Najbardziej osobisty charakter mają, moim zdaniem, teksty na nagrobkach Eugeniusza Thieme i Edgara Berduschka. Wdowa po pierwszym z nich wyraża swój żal w następujących słowach: "Zgasło krótkie me szczęście i życia blaski, i tylko ból mi pozostał, lzy mi zostały" (28). Rodzice drugiego tak żegnają syna: "Trostlos weint Eltern Klage an des einzigen Kindes Grab. Hoffnung ihrer Tage sank mit in die Gruft hinab" ("Niepocieszeni rodzice skarżą się płacząc nad grobem jedyne dziecko. Nadzieja ich dni utonęła w mogile", (41))

Oto pozostałe z omawianych utworów: "W tej mogile spoczywają zwłoki męża mego, o Panie wielki przyjm go do przybytku swego. O to cię prosi żona i dzieci, a hymn chwały twej niech Ci na wieki wieków świeci" (8), "Hätte die Liebe das Sterbliche unsterblich machen können. O dann dechte die Hülle der Edlen kein halter Stein" ("Gdyby miłość mogła uczynić śmiertelne nieśmiertelnym. Wtedy zimny kamień nie przykryłby osłoną szlachetnych" (18)), "Du guten ... ler Fater Glisaf Hiere. Ruhe Sanft in ... nem Ausgekomm haft du hiere Bist non ussen .. eir" ("Ty dobry ojciec spoczywaj w pokoju ... ", (48)), "Unter Fränen unter Schnerzen refft der Mensch dem Himmel zu" ("Pod wpływem łez i bólu człowiek zwraca się ku niebu", (50)).

Większość zinwentaryzowanych inskrypcji ogranicza się jedynie do podania podstawowych danych biograficznych zmarłego. Tylko w nielicznych wypadkach tekst umieszczony na nagrobku rozszerzony był o dodatkowe informacje. Najobszerniejsze pod tym względem epitafium znajduje się na pomniku Adama Szuberta (1). Głosi ono, że był on podpułkownikiem i dowódcą brygady artylerii lekkokonnej "b. wojsk polskich", kawalerem Legii Honorowej i Krzyża Wojskowego Polskiego (Virtuti Militari), zmarłym "we wsi dziedzicznej Wąkczew". Warto zatrzymać się nieco dłużej przy postaci ppłka Szuberta, gdyż jest on jedyną pochowaną na cmentarzu ewangelickim osobą, na temat której udało mi się zdobyć więcej wiadomości. Adam Szubert (Schubert) urodził się 28 grudnia 1784 r.³ Po utworzeniu armii Księstwa Warszawskiego znalazł się w jej szeregach jako artylerzysta. Od 30 maja 1807r. służył w stopniu podporucznika w artylerii pieszej, a 4 grudnia 1808 r. został przeniesiony do świeżo utworzonej kompanii artylerii konnej. Zapewne, tak jak i ta jednostka, przeszedł chrzest bojowy w bitwie pod Raszynem, 19 kwietnia 1809 r. W tymże roku - 1 września - otrzymał awans na kapitana dowódcę. Być może po utworzeniu w roku 1810 pułku artylerii konnej objął

dowodzenie nad którymś z jego pododdziałów⁴. Na tym, domniemanym, stanowisku brał udział w wyprawie na Rosję, za co 11 października 1812 r. odznaczono go Krzyżem Kawalerskim Orderu Legii Honorowej⁵. Kiedy otrzymał wymieniony w epitafium Krzyż *Virtuti Militari* nie udało mi się ustalić. Nie wiadomo też, czy kapitan Szubert uczestniczył w dwóch następnych kampaniach - 1813 i 1814 r. Z jego nazwiskiem spotykamy się ponownie dopiero w czasach Królestwa Kongresowego. Miał już wtedy rangę podpułkownika i dowodził w latach 1819-1822 brygadą artylerii konnej. Jednocześnie, co było wówczas częstym wypadkiem, stał na czele 1 baterii lekkokonnej, wchodzącej w skład tej brygady. Tę drugą funkcję pełnił jednak tylko pomiędzy rokiem 1821 a 1822. Warto wspomnieć, że 1 bateria lekkokonna stacjonowała w Łęczycy⁶. Po ostatniej z wyżej wymienionych dat informacje na temat ppłka Szuberta urywają się. Prawdopodobnie, jak wielu dawnych oficerów napoleońskich, podał się do dymisji. Brak jakichkolwiek śladów jego uczestnictwa w powstaniu listopadowym. Jediną późniejszą informacją jest podana w inskrypcji data śmierci - 8 października 1844 roku.

Pozostałe osoby, o których dzięki inskrypcjom wiemy nieco więcej, niż tylko kiedy przyszedły na świat i kiedy go opuściły, to: Edmund Polens - pomocnik naczelnika powiatu łęczyckiego (6), Rudolf Stender - komisarz powiatu łęczyckiego (7), Karol Trautsolt - były naczelnik powiatu (12), August Padyga - nauczyciel seminarium (38), Juliusz Bredel - "Obywatel m. Łęczycy", Karol Bredel - słuchacz Politechniki Lwowskiej (8). W kilku wypadkach znamy też miejscowości, skąd pochodziły lub gdzie zmarły pochowane na łęczyckim cmentarzu osoby: Karol Weisflog urodził się "We wsi Wygnanowie, guberni lubelskiej, zm. (...) we wsi Bryskach, guberni warszawskiej" (13); Ida Alice Fany Rossnagel przyszła na świat "in Ostrowy", a zmarła "in Łeczyca" (17); Adolf Guthke urodził się "zu Zapel in Preussen", zaś jego żona Florentyna "zu Schwersenz in Preussen", Adolf Guthke zmarł w Uwielinu,

tam też narodził się i zmarł jego syn Hugo (19); W Łodzi umarł Edgar Berdushek (41); Wilhelm Methner urodził się "in Kornala bei Gnesen", zmarł "in Goszkowice" (48).

Odrębnego omówienia wymaga kwatera żołnierzy poległych w I wojnie światowej. Spoczywają tam zwłoki 16 żołnierzy niemieckich i jednego nieznanego oficera rosyjskiego, którzy zginęli pomiędzy 15 a 18 listopada 1914r. w walkach toczonych pod Łęczycą. Tylko landsturmista Paul Lange zmarł w roku 1918 i trudno ustalić dlaczego właściwie pochowano go w tej kwaterze.

Inskrypcje umieszczone na cementowych nagrobkach wykonano antykwą, techniką rycia lub odcisnięcia matrycy w mokrym betonie. Zawierają one stopień wojskowy, imię i nazwisko, jednostkę do której należał zmarły i datę jego śmierci. Tylko w wypadku rosyjskiego oficera formuła ta jest skrócona - "Russischer/Offizier/ 1914".

Większość nazwisk jest niemieckich, ale cztery brzmią rodzimie - Dzieczeski, Pokorny, Kurka, Gradowsky. Żołnierze ci oraz ich koledzy służyli w następujących 9 jednostkach: Infanterie Regiment 122 (122 pułk piechoty) - 1, Infanterie Regiment 123 (123 pułk piechoty) - 1, Infanterie Regiment 128 (128 pułk piechoty) - 1, Infanterie Regiment 176 (176 pułk piechoty) - 8, Grenadiere Regiment 5 (5 pułk grenadierów) - 1, Feldartillerie Regiment 36 (36 pułk artylerii polowej) - 1, Feldartillerie Regiment 81 (81 pułk artylerii polowej) - 2, Armee Fernsprache Abteilung (armijna służba sygnalizacji świetlnej) - 1, Landsturm Batallion Neufahrwasser (batalion landsturm Nowy Port) - 1.

Owe dość długie nazwy pułków z jednej, a niewielka powierzchnia nagrobków z drugiej strony sprawiły, że inskrypcje na żołnierskich krzyżach aż roją się od skrótów. Trzykrotnie obcięto stopnie wojskowe poległych: "landstm." - "landsturmista", "kriegsfreiv." - "kriegsfreivillige" (ochotnik),

"kan." - "kanonier". Tyle samo razy skrócono ich imiona: raz przy pomocy inicjałów "L.V.", dwa razy usuwając litery końcowe, "Jos." - "Josef" i "Fr." - "Franz". Formą skrótu jest również zastosowanie zamiast zwrotu "gestorben" znaku krzyża. Najradykałniej kamieniarze obeszli się z nazwami poszczególnych formacji i oddziałów. Skróty jakich użyli i ich rozwiązanie podaję poniżej:

K. INF. REG. - Kompanie Infanterie Regiment (kompania pułku piechoty).

B. FELDA. R. - Baterie Feldartillerie Regiment (bateria pułku artylerii polowej)

K. L. BT. - Kompanie Landsturm Batallion (kompania batalionu landsturmu)

ARM. FERNSPR. A. - Armee Fernsprache Abteilung (armijna służba sygnalizacji świetlnej)

K. GREN. REG. - Kompanie Grenadieren Regiment (kompania pułku grenadierów)

STAB II ABT. FELDART. REG. - Stab II Abteilung Feldartillerie Regiment (dowództwo II dywizjonu pułku artylerii polowej)

B. FELD A. R. - Baterie Feldartillerie Regiment (bateria pułku artylerii polowej).

Groby te szybko niszczeję i nie wiadomo jak długo jeszcze zachowają się w dotychczasowym, w miarę dobrym stanie.

- ¹ A.Biernat, S.Gawlas, Źródła epigraficzne do historii XIX wieku. Napisy nagrobne Cmentarza Powązkowskiego w Warszawie, "Studia Źródłoznawcze", t. XIX, 1974, s. 186.
- ² J.Kolbuszewski, Wiersze cmentarne. O współczesnej epigrafice wierszowanej, Wrocław 1985, s. 63–65, 78, 88–89.
- ³ S.Łoza, Legia Honorowa w Polsce 1803–1923, Zamość 1923, s. 29.
- ⁴ B.Gembarzewski, Wojsko polskie. Księstwo Warszawskie 1807–1814, Warszawa 1905, s. 181, 200–206.
- ⁵ S.Łoza, op. cit., s. 29.
- ⁶ R.Łoś, Artyleria Królestwa Polskiego 1815–1831, Warszawa 1969, s. 22, 30.

Zasady edycji

Teksty inskrypcji z nagrobków znajdujących się na cmentarzu zostały ułożone w porządku chronologicznym opartym na występującej w tekście dacie śmierci. Jeżeli informacje dotyczą większej liczby osób, decydowała data śmierci najwcześniej zmarłej spośród nich.

Inskrypcje zostały ponumerowane i opatrzone nagłówkami, które zawierają określenie rodzaju obiektu, przybliżoną datę jego powstania, rozmieszczenie napisów i jeżeli dotyczą kilku osób, charakterystykę pisma. W przypadku zbiorowych miejsc pochówków podawane są ponadto daty wykonania późniejszych napisów na nagrobku. Istotnym elementem nagłówka jest informacja o rodzaju pisma, przy czym jeżeli napis wykonano inną techniką niż rycie, wówczas została zamieszczona wzmianka na ten temat, np. odlew, intarsja, litery odkuwane. Odnotowano także informację o wykonawcy nagrobka, jeżeli pozostawił on swą sygnaturę.

W nagłówku nie podano natomiast informacji, czy tekst został wykonany majuskułą lub minuskułą, ponieważ zostało oddane to w jego edycji. Teksty inskrypcji znajdują się po nagłówku od nowego wiersza, przy czym jeśli dotyczą kilku osób, zapis poświęcony każdej z nich zaczyna się od nowego akapitu, chyba że stanowiły one nierozzerwalną całość. Rozpoczynanie od nowego wiersu dotyczy także napisów umieszczonych na kolejnych bryłach pomników i sygnatur warsztatów kamieniarskich. Poszczególne wersy tekstu oddzielają ukośne kreski, podwójne w wypadku sentencji rymowanych. Zachowano oryginalną pisownię i zaznaczenia abrewiacji, a także interpunkcję.

Skróty występujące w inskrypcjach pozostawiono nie rozwiązane w samej edycji, oprócz skrótów zawartych w napisach z kwatery żołnierskiej. Uwzględnia je Wykaz skrótów.

W edycji występują ponadto, po inskrypcjach z danego roku, nie numerowane odsyłacze zawierające nazwisko, imię i rok śmierci osób zmarłych w tym roku, ale dotyczące ich inskrypcje zostały zamieszczone już poprzednio ze względu na wcześniejsze daty śmierci innych występujących w tekstach osób. Odsyłacze te umożliwiają też zorientowanie się w liczbie zmarłych, których poświadczone pochówki zachowały się z danego okresu.

Wykaz skrótów

Aug.	- August
b: , b	- były itp.
d. , d: , dn.	- dnia
Dez.	- Dezember
Feb. , Febr.	- Februar
geb.	- geboren
gestor. , gest. , ges. , gst.	- gestorben
J.	- Jahr
Janu.	- Januar
Kwiet.	- Kwiecień
m.	- miasta
Naczel.	- naczelnik
Novemb.	- November
r.	- rok
s : p : , ś. p. , s. p.	- świętej pamięci
Sept.	- September

Stycz.	- styczeń
um.	- umarł
ur.	- urodzony, urodzona
Wrześ.	- wrzesień
zm.	- zmarł, zmarła

Znaki nieliterowe

(gwiazdka)	- urodzony, urodzona
(krzyż)	- zmarł, zmarła
	- przerywnik

Teksty inskrypcji

1. Pomnik, ok. 1850 r., antykwa, kursywa klasycystyczna i francuska.

TU SPOCZYWA S: P: / ADAM SZUBERT / P: PUŁKOWNIK/
DOWÓDZCA (sic!) BRYGADY ARTYLERYI / LEKKOKONNEJ B:
WOJSK POLSKICH / I KAWALER LEGII HONOROWEJ / I KRZYŻA
WOJSKOWEGO POLSKIEGO / Żył lat 60. / Umarł d: 8 (?) Październ. r. 1844.
/ we wsi dziedzicznej Wąkczew .¹

2. Grób z tablicą epitafijną, ok. 1875, neogotyck.

- Julius Hein / geb. 30 Juli 1854 / gest. 20 Februar 1855

- Hier ruhen in Gott / Adolf Hein / geb. 4 Dezember 1864 / gest. 8 Februar
1865

- Edward Hein / geb. 28 November 1871 / gest. 1 Juli 1872.

¹ [1] Adam Szubert urodził się 29 grudnia 1784 r. Od 30 maja 1807 r. służył w stopniu podporucznika w artylerii pieszej Legii I wojsk Księstwa Warszawskiego. 4 grudnia 1808 r. przeszedł do kompanii artylerii konnej. Po przekształceniu tej jednostki w pułk w roku 1810 pozostał w jego szeregach, już jako kapitan dowódca – stopień ten otrzymał 1 września 1809 r. Brał udział w kampanii przeciw Rosji, za co 11 października 1812 r. nadano mu Krzyż Kawalerski Orderu Legii Honorowej. Niestety nie udało się ustalić kiedy odznaczono go Krzyżem Virtuti Militari. Po utworzeniu Królestwa Polskiego Adama Szuberta czekały dalsze awanse. W latach 1819–1822 dowodził, jako podpułkownik, brygadą artylerii konnej, będąc jednocześnie dowódcą 1 baterii lekkokonnej tej brygady (w latach 1821–1822), która co warto, wspomnieć stacjonowała w Łęczycy. Brak wiadomości co do dalszych lat życia ppłk Szuberta. Prawdopodobnie po roku 1822 opuścił szeregi armii i osiadł w swym dziedzicznym Wąkczewie, wsi położonej na południe od Łęczycy w parafii Leźnica Wielka. Por. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, pod red. B.Chlebowskiego, W.Walewskiego, t. XIII, Warszawa 1893, s. 123; B.Gembarzewski, Wojsko polskie, Księstwo Warszawskie 1807–1814, Warszawa 1905, s. 181, 200–206; S. Łoza, Legia Honorowa w Polsce 1803–1923, Zamość 1923, s. 29; R. Łoś, Artyleria Królestwa Polskiego 1815–1831, Warszawa 1969, s. 30.

3. Grób z tablicą epitafijną, ok. 1860 r., antykwa.

EMMA KNOCH / GEBOREN DEN 19 MAERZ / 1844 / GESTORBEN 23
OKTOBER / 1859.

4. Pomnik, ok. 1865 r., inskrypcje a - front pomnika, b - tył pomnika,
antykwa, grażdanka.

a) CATHARINA / von / HARTONG

b) *Младенець / Екатерина / дочь / полковника
Зартонга / скончалась / 28 февраля 1862 года*

5. Obejście grobowe, ok. 1880 r., a) grób z pomnikiem ok. 1880 r., b)
podwójna płyta nagrobna ok. 1884 r., c) tablica epitafijna ok. 1865 r., d)
pomnik ok. 1905 r., e) pomnik ok. 1920 r., f) pomnik ok. 1880 r., pomnik ok.
1903 r., sygnatura zakładu kamieniarskiego, antykwa.

a) GRÓB / RODZINY / BOETTICHERÓW

b) Ś. P. / ŁUKASZ / BOETTICHER / URODZONY 18 PAŹDZIERNIKA/
1812 R. / UMARŁ 21 CZERWCA / 1883 R.

Ś. P. / WANDA Z ROSSEMANÓW / BOETTICHER / URODZONA 18
CZERWCA / 1823 R. / UMARŁA 16 GRUDNIA / 1868 R.

c) Ś. P / HELENA BOETTICHER / URODZONA 1 MARCA 1851 R. /
ZMARŁA 4 MAJA / 1865 R.

d) Ś. + P. / Konstanty / Boetticher / ur. $7/_{IX}$ 1848 r. zm. $6/_{X}$ 1919 r. / - /
Helena z Wernerów / Boetticherowa / ur. $15/_{VIII}$ 1854 r. zm. $29/_{II}$ 1884 r. / - /
Halinka Boetticherówna / ur. $31/_{X}$ 1877 r. zm. $18/_{V}$ 1879 / - / Janinka
Boetticherówna / ur. i zm. 1888 r.

f) Ś + P / WANDZIA BOETTICHER / UR. 19 SIERPANIA 1872 R. / ZM. 4 LUTEGO 1879 R. / STEFCIO BOETTICHER / UR. 3 KWIETNIA 1874 R. / ZM. 24 PAŹDZIE. 1879 R.

g) Ś. P. / STANISŁAW BOETTICHER / UR. 18 LISTOPADA 1875 / UMARŁ 29 SIERPANIA 1902.

URBANOWSKI, ŁÓDŹ¹

6. Pomnik, ok. 1875 r., antykwa i kursywa .

S. P. / EDMUND POLENS / POMOCNIK NACZELNIKA / POWIATU ŁĘCZYCKIEGO / przeżywszy lat 44 zmarł / dnia 3 stycznia 1875 / / Koledzy i przyjaciele kładą / tę piamiętkę / proszą o westchnienie / do Boga.

7. Grób z pomnikiem, ok. 1876 r., antykwa, grażdanka, sygnatura firmy kamieniarskiej.

Згробъ покована / рудолф фез. Стенгеръ / Комиссаръ Лѣнчыцкаго Мѣста / скон. [7] октября 1875 г. на 36 л. / Отъ товарищей и / сослужившихъ Лѣнчыцкаго Мѣста /

PAMIĘCI / RUDOLFA STENDER / Komisarza Powiatu Łęczyckiego / zm. d. [...] Listopada 1875 r. w wieku lat 36. / [dalszy ciąg nieczytelny]

A.LANDAU w ŁĘCZYCY²

8. Grób z pomnikiem, ok. 1891 r., tekst a - front, b - lewy bok, c - prawy bok, antykwa, sygnatura firmy kamieniarskiej .

¹ [5] Firma Urbanowskiego wykonała jeszcze dwa znajdujące się na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Łęczycy nagrobki (14, 33). Poza tym dalsze 4 można znaleźć na miejscowym cmentarzu katolickim. Por. M.Pisarkiewicz, Cmentarz rzymskokatolicki parafii św. Andrzeja w Łęczycy (do 1918 r.). Studium epigraficzne, praca magisterska, maszynopis w ZNPH IH UŁ.

² [7] Prawdopodobnie "Od przyjaciół i współpracowników Powiatu Łęczyckiego". Na cmentarzu ewangelicko-augsburskim zachowały się jeszcze dwa nagrobki wykonane przez firmę Landau (18, 23), a na katolickim aż 16. Por. M.Pisarkiewicz, op. cit., s. 89-90.

a) Ś. P. / JULIUSZ BREDEL / OBYWATEL M. ŁĘCZYCY /
 PRZEŻYWSZY LAT 55 ZMARŁ W 1891 ROKU / / " W TEJ TU
 MOGILE SPOCZYWAJĄ // ZWŁOKI MĘŻA MEGO // O PANIE WIELKI
 PRZYJM GO // DO PRZYBYTKU SWEGO // O TO CIĘ PROSI ŻONA I
 DZIECI // A HYMN CHWAŁY TWEJ NIECH CI // NA WIEKI WIEKÓW
 ŚWIECI. //

b) TU SPOCZYWAJĄ ZWŁOKI / Ś. P. / BERTY Z GUTHKÓW /
 BREDEL / 1^{SZEJ} ŻONY / Ś. P. JULIANA BREDEL / ZMARŁEJ W 1876 R.

c) Ś. P. / KAROL BREDEL / SŁUCHACZ POLITECHNIKI
 LWOWSKIEJ / PRZEŻYWSZY LAT 27 / ZMARŁ D. 4 MARCA 1914 R. / /
 POKÓJ JEGO DROGIM CIENIOM.

A.PRUSZYŃSKI / WOLSKA N° 14 / W WARSZAWIE¹

9. Grób z pomnikiem, ok. 1880 r., dodatkowa inskrypcja z 1894 r.,
 neogotyck, sygnatura pracowni kamieniarskiej, antykwa.

Karl Knoch / geb. 15.9.1809 / gest. 20.6.1879 / Anna Knoch / geb. Jakobi
 / geb. 19.4.1820 / gest. 24.3.1894.

PRACOWNIA / MANZLA / W WARSZAWIE N 927

Halinka Boetticherówna, zm. 1879, zob. nr 5.

Wandzia Boetticher, zm. 1879, zob. nr 5.

Stefcio Boetticher, zm. 1879, zob. nr 5.²

10. Tablica epitafijna na murze cmentarnym, ok. 1881 r., antykwa.

¹ [8] Jest to jedyny nagrobek firmy Pruszyńskiego jaki znajduje się na obu
 łączyckich cmentarzach.

² [9] Prawdopodobnie jest to sygnatura firmy Józefa Manzel z ul. Chłodnej w
 Warszawie, która obsługiwała przede wszystkim cmentarze warszawskie. Jej nagrobki
 można jednak spotkać w całej Polsce środkowej. Por. J. Chańko, Stary cmentarz w
 Skierniewicach, Warszawa 1990, s. 33.

Ferdynand Lipke / ur. d. 10. Maja 1821 r. / zm. d. 21. Pazdziernika (sic!)
1880 r. / / Pokój jego duszy!

11. Pomnik, ok. 1882 r., neogotyck.

Hier ruth (sic!) in Gott / Julius Hein / 57 Jahre alt / gestor. d. 15
September 1881 / Friede seiner Asche.

12. Grób z pomnikiem, ok. 1883 r., antykwa.

Ś. P. / KAROL / TRAUTSOLT / B. NACZEL. POWIATU / ŻYŁ LAT 64 /
ZM. P. 30 WRZEŚ. 1882 / POKÓJ JEGO DUSZY.

13. Grób, ok. 1883 r., antykwa, litery wypukłe, odlew.

KAROL WEISFLOG / UR. R. 1836 WE WSI WYGNANOWIE /
GUBERNI LUBELSKIEJ / ZM. R. 1882 WE WSI BRYSKACH / GUBERNI
WARSZAWSKIEJ¹

14. Grób z pomnikiem, ok. 1884 r., antykwa, sygnatura firmy
kamieniarskiej.

MARIE / KIRYŁOW / geb: NEUGEBAUER / gst: am 22 August 1883 / im
Alter von 46 Jahren / Ruhesant.

URBANOWSKI, ŁÓDŹ²

Łukasz Boetticher, zm. 1883 r., zob. nr 5.

¹ [13] Wsi Wygnanów nie udało mi się zidentyfikować, wieś Bryski położona jest między Łęczycą a Piątkiem. W XIX w. należała do parafii Góry św. Małgorzaty. Por. Słownik geograficzny..., t. I, Warszawa 1880, s. 395.

² [14] Zob. przypis [2]. Firma Urbanowskiego była, jak wskazuje nazwisko właściciela, przedsiębiorstwem polskim i dlatego jej sygnatury, niezależnie od narodowości zamawiającego wykonywano w tym języku.

15. Obejście grobowe z pomnikiem, a - pomnik, b - płyta nagrobna, c - płyta nagrobna, d - sarkofag z płytą nagrobną, ok. 1885 r., antykwa.

a) Grób / Rodziny / Ferdynanda / Werner

b) Ś. P. / ERNESTYNA Z BEYERÓW / LOSCHNITZ / UR. D. 29 CZERWCA 1815 R. / ZM. D. 20 KWIETNIA 1886 R. / POKÓJ JEJ DUSZY.

c) Ś. P. / KAROL BOGUMIŁ / LOSCHNITZ / URODZIŁ SIĘ D. 13 PAŹDZIERNIKA / 1799 R. / UMARŁ D. 7 SIERPNIĄ / 1884 R. / SPOKÓJ JEGO DUSZY.

d) ś. p. / Ferdynand Werner / ur. d. 21 lipca 1825 r. / zm. d. 19 Grudnia 1886 r. / / Cześć Jego pamięci!

Helena z Wernerów Boetticherowa, zm. 1884 r. / zob. nr 5

16. Nagrobek, ok. 1885 r., antykwa.

- / un / d? / / Ludwig Hau / gest. am 1. Januar 1885 / im Alter von 48 Jahren. / / Dort wo die ewigen sterne geh (...) // Werden wir uns wieder // sehen?

17. Grób z nagrobkiem, ok. 1888 r., antykwa, litery wypukłe, odlew.

Hier ruht in Gott / unsere einzige und geliebte / Tochter / Ida Alice Fany / ROSSNAGEL / geb. 23 Maj 1875 in Ostrowy / gest. 2 October 1887 in Łeczyca.¹

18. Grób z pomnikiem, ok. 1890 r., antykwa, neogotyck, sygnatura firmy kamieniarskiej.

¹ [17] Być może chodzi o Ostrowy leżące 6 km na północ od Krośniewic, w dawnym powiecie kutnowskim. Por. Słownik geograficzny..., t. VII, Warszawa 1886, s. 729.

Karoline Spude / Geb. d. 25 Dez. 1851 / Gest. d. 17 Sept. 1889 / Hätte die Liebe das sterbliche unsterblich // machen Konnen. O dann // dechte die Hülle der Edlen kein halter Stein.

A.H.LANDAU LENCZYC¹

19. Grobowiec z pomnikiem, ok. 1890 r., tekst a - front pomnika, b - lewy bok, antykwa, sygnatura firmy kamieniarskiej.

a) ADOLF GUTHKE / geb. 5. Februar 1806 / zu Zapel in Preussen, / gest. 7. November 1889 / in Uwielinek, / FLORENTINE GUTHKE / GEB. FITZKE / geb. 9. November 1819 / zu Schwersenz in Preussen, / gest. 14. Januar 1895

b) HUGO GUTHKE / UR. DN. 18 LUTEGO 1856 R. / W UWIELINKU / ZM. DN. 23 STYCZNIA 1933 R. / W UWIELINKU.

A.Fiebiger Lodz²

20. Grób z pomnikiem, ok. 1891 r., antykwa, sygnatura firmy kamieniarskiej .

S. P / ROBERT / STENZEL / ŻYŁ LAT 38 / UM. D. 1 CZERWCA 1890 / POKÓJ JEGO CIENIOM

A.Fiebiger Lodz³

¹ [18] Zob. przypis [7].

² [19] Zapel to być może Zappeln (Czaple) położone w pobliżu Ełku. Uwielinek to wieś w dawnym powiecie łęczyckim, w gminie i parafii Witonia. Por. Słownik geograficzny..., t. XIII, Warszawa 1892, s. 864; S.Rospond, Słownik nazw geograficznych Polski Zachodniej i Północnej, cz. 2, Warszawa 1951, s. 756.

Firma Fiebigerów wywodziła się z Kalisza i działała na obszarze dzisiejszych województw: kaliskiego, łódzkiego, piotrkowskiego, płockiego, sieradzkiego i skierniewickiego. Por. J.Chańko, op. cit., s. 34.

³ [20] Niemieckojęzyczna sygnatura wskazuje, iż bryła pomnika była prawdopodobnie wykonana wcześniej niż pojawiło się zamówienie dotyczące polskojęzycznej inskrypcji. Zresztą możliwe, że A.Fiebiger wszystkie wykonane w jego firmie nagrobki sygnował w języku niemieckim.

21. Grób z pomnikiem, teksty a, b - front pomnika, c - lewy bok, d - prawy bok, ok. 1890, antykwa.

a) GRÓB / RODZINY / STILTERÓW

b) KAROL STILTER / 1812-1890. / AUGUSTA STILTER / UR. MENGE / 1820-1902.

c) TEODOR STILTER / 1855-1900. / KAROL STILTER / 1852-1910. / PAULINA STILTER / 1856-1922.

d) LIBERTYNA STILTER / 1840-1917. / MARJA STILTER / 1854-1921.

Stanisław Boetticher, zm. 1902, zob. nr 5.

22. Grób z tablicą epitafijną, ok. 1892 r., antykwa.

1) LEOPOLD MARIAN / HOLLENBURG / geb. d. 2 Aug. 1891 gest. d. 2 Feb. 1892.

2) ROBERT ADOLF / HOLLENBURG / geb. d. 2 Novemb. 1898 gest. d. 6 Okt. 1899.

3) OTTYLIE HOLLENBURG / geb. d. 18 Aug. 1900 gest. d. 6 Sept. 1900. / RUHET SANFT.

4) HEINRICH HOLLENBURG / geb. d. 15 Juli 1905 / gest. d. 29 Juli 1905.

5) JULIUS HOLLENBURG / geb. d. 10 feb. 1907 gest. d. 18 febr. 1907.

23. Płyta nagrobna, ok. 1894 r., antykwa, sygnatura firmy kamieniarskiej.

NIGDY NIE ZAPOMNIANA MATKA / Ś. P / AMALIA Z DERNERÓW / DĄBROWSKA / PRZEŻYWSZY LAT 37 / ZM. 15 SIERPNIA 1893 R. / PANIE PRZYJM JĄ / DO STÓP SWOICH.

A. LANDAU ŁĘCZYCA¹

¹ [23] Zob. przypis [7]

24. Nagrobek z tablicą epitafijną, ok. 1894, dodatkowa inskrypcja z 1899r., antykwa.

Tu spoczywają w Bogu: / ś. + p. / Edward Lembke /

9 Września

1893 r.

+ 13 Września

ś. + p. / Ludomir Lembke / 17 Marca 1897 r. / + 8 Lipca 1899 r. /

Proszą o westchnienie do Boga.

Robert Adolf Hollenburg, zm. 1899, zob. nr 22.

25. Grób, ok. 1894 r., antykwa.

EMMA NATHALIE KEML / GEB. D. 27 APRIL 1892 GEST. D. 21
FEBR. 1894 / SANFT RUHE IHRER ASCHE

Anna Knoch, zm. 1894, zob. nr 9.

26. Plyta nagrobna, ok. 1894 r., antykwa.

Hier ruhet in Gott / meine geliebte Mutter / Karoline Ziesner / geb.
Gleichner / gest. am 3. November 1894 / im Alter von 95 Jahren / / Ruhe
sanft!

Anna Knoch, zm. 1894, zob. nr 9.

27. Obejście grobowe, ok. 1896 r., antykwa.

Ś. P. / MANIUSIA / FREYER / UR. D. 23 STYCZ. 1895/ ZM. D. 4
KWIET. 1896 R.

28. Grób z pomnikiem, ok. 1900 r., antykwa.

pamięci / zacnego człowieka / i ukochanego małżonka / EUGENIUSZA
THIEME / ZM. D. 4 GRUDNIA 1899 R. / W ŻYCIA / ZGASŁO
KRÓTKIE ME SZCZĘŚCIE // I ŻYCIA BLASKI // I TYLKO BÓL MI
POZOSTAŁ // ŁZY MI ZOSTAŁY.

29. Grób, ok. 1900 r., antykwa.

GRÓB / Ś. P. / KAROLA I AMALII / MAŁŻONKÓW / BREDEL

30. Grób z pomnikiem, ok. 1900 r., antykwa, litery wypukłe, odkuwane.

GANTER¹

31. Grób z pomnikiem, ok. 1900 r., minuskuła gotycka.

Ruhestätte / der Familie / Alfred / Caspari

32. Grobowiec z pomnikiem, ok. 1900 r., antykwa, intarsja, sygnatura
firmy kamieniarskiej.

Ruhet sanft!

Hier / ruhen in Gott / unsere Gute Eltern / Jakob Leopold / und / Christine
Leopold / geb. Winterle / / Dort in jeden lichten Hoher // Werden wir uns
wiedersehen.

A.Fiebiger. Lodz²

33. Grobowiec z pomnikiem, ok. 1900 r., antykwa, intarsja, sygnatura
firmy kamieniarskiej.

Andrzej / i / Ludwik / MÜLLER / / Pokój ich popiołom.

¹ [30] Nazwisko rodziny, prawdopodobnie nie dokonano żadnego pochówku.

² [32] Zob. przypis [19].

Urbanowski. Łódź¹

34. Obejście grobowe, ok. 1900 r., antykwa, litery odkute, sygnatura firmy kamieniarskiej.

GRÓB / RODZINY / ADOLFA SEILER

A.Fiebiger. / Lodz.²

35. Płyta nagrobna, ok. 1901 r., antykwa, kursywa.

Hier ruht / in Gott mein geliebter / Sonn und gutter Bruder / ROMAN
HAU / gest. d. 9 Januar. 1901 / in Alter von 31 Jahren / Ruhe sanft.

36. Obejście grobowe z pomnikiem, ok. 1902 r., antykwa, sygnatura firmy kamieniarskiej.

Ś. P. / August Sztelter / ur. d. 13 Grudnia 1814 r. / zm. d. 31 Lipca 1901 r.
/ / Prosi o westchnienie do Boga.

A. Fiebiger, Lodz³

37. Pomnik, ok. 1901 r., neogotyck, antykwa, sygnatura firmy kamieniarskiej.

Heinrich / Knoch / geb. 26.2.1842 / gest. 24.10.1901.

H. - Pfitzner, Włocławek⁴

38. Płyta nagrobna, ok. 1901 r., antykwa, grażdanka.

Елизавета Яковлевна / Коскевич / сконч. 30 го
января 1901 г. / — — —

¹ [33] Zob. przypis [5]

² [34] Zob. przypis [19]

³ [36] Zob. przypis [19]

⁴ [37] Jest to jedyny zachowany nagrobek wykonany przez tę firmę.

39. Płyta nagrobna, ok. 1902 r., antykwa.

Ś. P. / AUGUST / PADYGA / NAUCZYCIEL SEMINARIUM /
PRZEŻYWSZY LAT 53 / ZM. D. 6 LUTEGO 1902 R. / POKÓJ JEGO DUSZY
/ / WDZIĘCZNI UCZNIOWIE¹

Stanisław Boetticher, zm. 1902, zob. nr 5.

Augusta Stilter, zm. 1902, zob. nr 21.

40 Grób z płytą nagrobną i pomnikiem, ok. 1905 r., antykwa, intarsja,
sygnatura firmy kamieniarskiej.

Ś. P. / FERDYNAND / JACOBI / UR. D. 6 MAJA 1833 R. / ZM. D. 13
WRZEŚNIA 1904 R / / NIECH SPOCZYWA W BOGU
JAN RUDNICKI / WARSZAWA²

Konstanty Boetticher, zm. 1904 r., zob. nr 5.

41. Nagrobek, ok. 1906 r., antykwa.

Hier ruhet in Gott / unsere innigstgeliebter / einziger Sohn / Edgar
Berduschek / geb. 18. Juni 1899 in Lodz. / gest. 4. August 1905. / Trostlos
weint Eltern Klage // An des einzigen Kindes Grab. // Hoffnung ihrer Tage //
Sank mit in die Gruft hinab.

Heinrich Hollenburg, zm. 1905, zob. nr 22.

42. Zespół płyt nagrobnych, ok. 1915 r., neogotyck.

a) Helena Lembke / geb. Knoch / geb. 14.7.1869 / gest. 19.2.1915.

¹ [39] Nauczyciel miejscowego, łęczyckiego seminarium nauczycielskiego.

² [40] Jeszcze jeden nagrobek wykonany przez ten zakład znajduje się na cmentarzu katolickim. Por. M. Pisarkiewicz, op. cit., s. 90.

b) Robert Knoch / geb. 11.11.1871 / gest. 24.4.1906

c) Josef Knoch / geb. 15.8.1873 / gest. 23.6.1909.

43. Grób z tablicą epitafijną, ok. 1907 r., antykwa.

HIER RUHT IN GOTT / ADOLF ALFRED / JAKOBI / 6 I 1857 / 28 XI
1906 / RUHE SANFT.

44. Grób z płytą nagrobną, ok. 1907 r., antykwa.

Ś. P. / EMILJA Z PFEIFERÓW / HANUSZ / ŻYŁA LAT 84 / ZM. D. 8
STYCZNIA 1907 R. / PROSI O WESTCHNIENIE DO BOGA /
POZOSTAŁE DZIECI / TEN KAMIEŃ NA PAMIĄTKĘ KŁADĄ.

Julius Hollenburg, zm. 1907, zob. nr 22.

45. Nagrobki, ok. 1913 r., antykwa.

a) Ś. + P. / UKOCHANEGO SYNKA / KAROLKA LANGE / UM. D. 7
CZERWCA 1907 R. / W WIEKU LAT 1½.

b) Ś. + P. / UKOCHANEJ CÓRECZKI / IRENKI LANGE / 17
LISTOPADA 1911 R. / + 4 SIERPNIA 1912 R.

46. Pomnik, ok. 1907 r., b - dodatkowa inskrypcja na lewym boku pomnika, antykwa.

a) RUHESTATTE / DER FAMILIE / KOENIG

b) WILHELMINE BAJER / GEBORENE (sic!) GRIM / GEB. AM 20
JULI 1832 J. / GEST. AM 20 OKTOBER 1907 J. / SANFT RUHE IHRE
ASCHE.

Julius Hollenburg, zm. 1907, zob. nr 22.

47. Grób z pomnikiem, ok. 1911 r., antykwa.

HIER RUHEN IN GOTT / ADOLF HOLLENBURG / geb. 9 Juli 1908
gest. 17 Juli 1908 / JOHANN ALFRED / HOLLENBURG / geb. 27 Juli 1910,
gest. 16 Janu. 1911 / RUHET SANFT.

48. Pomnik, ok. 1911 r., neogotyck.

Hier ruhet in Gott / unser unoergeklieger (?) Fater / Wilhelm Methner /
geb. 29 November 1836 / In Kornala bei Gnesen // Preusen // ges. 5 Mai 1910. /
in Goszkowice (?)

Du guten .. ler Fater Glisaf Hiere / Ruhe Sanft in ... nem / Ausgekom
haft du hiere / Bist non ussen .. eir¹

Karol Stilter, zm. 1910, zob. nr 21.

49. Kwaterna wojskowa, ok. 1915, antykwa.

Rząd I

1. KRIEGSFREIN / PAUL CONRAD / 6. K. INF. REG. 176 / +
15.11.1914

2. GEFREITER / FRITZ KRAFT / 6. K. INF. REG. 176 / + 15.11.1914

3. MUSKETIER / ANTON WOSS / 5. K. INF. REG. 176 / + 16.11.1914

4. RUSSISCHER / OFFIZIER / + 1914

5. MUSKETIER / JOS. SCHMIDTKE / 1. K. INF. REG. 123 / +
16.11.1914

6. GEFREITER / FRANZ FLOGHAU / 1. B. FELDA. R. 36 / + 16.11.1914

7. LANDSTM. / PAUL LANGE / 3. K. L. BT. NEUFAHR = / WASSER +
28.8.18 (?)

¹ [48] Nie udało się zidentyfikować ani Kornali ani Goszkowic.

8. RESERWIST / L. V. DZIECZESKI / 3. K. INF. REG. 122 / +
16.11.1914
Rząd II
9. MUSKETIER / FRANZ WITT / 6. K. INF. REG. 176 / + 16.11.1914
10. RESERVIST / LEON POKORNY / 6. K. INF. REG. 176 / +
16.11.1914
11. MUSKETIER / LEO POTRYKUS / 5. K. INF. REG. 176 / +
16.11.1914
12. FAHRER / GUSTAW KURKA / ARM. FERNSPR. A 9 / + 18.11.1914
13. GEFREITER / LEO GRADOWSKY / 5. K. GREN. REG. 5 / +
15.11.1914
14. KRIEGSFREIV. / MAX VOLKE / 6. K. INF. REG. 176 / + 15.11.1914
15. VIZEFELDFEBEL / JOSEF ORTELT / 6. K. INF. REG. 176 / +
15.11.1914
16. KAN. / FR. FROST / STAB II ABT. / FELDART. REG. 81 / +
16.11.1914
17. KANONIER / JOHANN PICH / 6. B. FELDA. R. 81 / + 16.11.1914
18. HORNIST / HERMANN NOLTE / 8. K. INF. REG. 128 / +
16.11.1914¹

¹ [49] Rozwiązanie skrótów:
LANDSTM. – landsturmista
KRIEGSFREIV. – kriegsfreivillige
KAN. – kanonier
K. INF. REG. – Kompanie Infanterie Regiment
B. FELDA. R. – Batterie Feldartillerie Regiment
B. FELDA. R. – Batterie Feldartillerie Regiment
K. L. BT. – Kompanie Landsturm Batallion
ARM. FERNSPR. A. – Armee Fernsprache Abteilung
K. GREN. REG. – Kompanie Grenadiere Regiment
STAB II ABT. FELDART. REG. – Stab II Abteilung Feldartillerie Regiment

Trudno wyjaśnić przyczynę dla której ciało Paula Lange – 7. pochowano wśród jego kolegów poległych 4 lata wcześniej. Być może ową kwaterę urządzono pod koniec wojny i znalazło się tam jeszcze miejsce dla wspomnianego landsturmisty. Ciekawe, że jego grób nie znajduje się gdzieś z boku, lecz pomiędzy innymi grobami.

50. Plyta nagrobna, ok. 1916 r., antykwa, kursywa.

Hier ruht in Gott / meine innigst geliebte Tochter / unsere gute Tante /
ANNA HAU / gest. am 28. MARZ 1916 / im Alter von 49 Jahren / UNTER
TRÄNEN UNTER SCHNERZEN // REFFT DER MENSCH DEM HIMMEL
ZU / Ruhe sanft.

51. Plyta nagrobna, ok. 1919, antykwa.

OTTO / SEIDEL / 22. I. 1892 / + 25. XI. 1918

Paul Lange, zm. 1918, zob. nr 49.

Zakończenie

Łęczyca należy do najstarszych ośrodków osadniczych w Polsce. Pierwszy gród wzniesiono w jej pobliżu już na przełomie VI i VII w n.e. Powstałe w średniowieczu miasto było w czasach przedrozbiorowych ważnym centrum administracyjnym i gospodarczym otaczającego je regionu. W okresie zaborów straciło ono na znaczeniu i dopiero odkrycie złóż rudy żelaza w 1954 r. przywróciło mu część dawnej świetności.

W toku burzliwych dziejów miasta większość jego substancji architektonicznej uległa zniszczeniu lub została wymieniona na nową. Dotyczy to nie tylko zabudowy mieszkalnej, ale również obiektów sakralnych. Z kilku świątyń różnych wyznań, które istniały w Łęczycy pozostały jedynie dwa kościoły katolickie. Najstarsza łęczycka świątynia, kolegiata pod wezwaniem NPM i św. Aleksego, w wyniku zmian terytorialnych granic rejonu osadniczego i samej Łęczycy znajduje się od średniowiecza w niedalekim Tumie.

Dawna Łęczyca była miastem o złożonej strukturze narodowościowej i wyznaniowej. Prócz katolików mieszkali tu Żydzi, stanowiący od połowy XIX w. do początku XX w. najliczniejszą grupę ludności, protestanci i prawosławni. Każda z tych grup miała własne miejsca kultu religijnego oraz grzebania zmarłych. Niestety większość z nich nie dotrwała do dnia dzisiejszego. Z kilku kościołów katolickich, które na przestrzeni dziejów istniały w Łęczycy pozostały jedynie dwa. W dwudziestoleciu międzywojennym rozebrano cerkiew prawosławną św. Mikołaja Cudotwórcy. W okresie II wojny światowej Niemcy zniszczyli synagogę i kirkut żydowski,

którego resztki zlikwidowano ostatecznie w latach 70. naszego wieku. Kościół ewangelicki rozebrano w roku 1986.

Będący tematem mojej pracy cmentarz ewangelicko-augsburski w Łęczycy zdołał, jak na razie, uniknąć losu powyższych obiektów. Powstał on, mniej więcej, na przełomie XVIII i XIX w. Fakt ten należy kojarzyć ze zwiększającym się w tym czasie odsetkiem ludności ewangelickiej w miastach polskich, co wiązało się z napływem licznych emigrantów luterańskich z państw niemieckich. Po utworzeniu Królestwa Kongresowego zjawisko to uległo dalszej intensyfikacji dzięki polityce rządu, zmierzającego do ożywienia gospodarczego kraju. Planowana pierwotnie na główny ośrodek projektowanego okręgu włókienniczego Łęczycy musiała być celem ku któremu zmierzali przybywający z zagranicy osadnicy. Wkrótce jednak centrum wspomnianego okręgu przesunęło się bardziej na południe, w rejon Łodzi i tam skierowała się główna fala ewangelickich emigrantów. Ci, którzy pozostali w Łęczycy nie byli chyba zbyt liczni, bo chociaż posiadali osobny cmentarz to własny kościół otrzymali dopiero w roku 1853, a organizacyjnie podlegali parafii ewangelicko-augsburskiej w Ozorkowie aż do 1936 r.

Obecnie prawdopodobnie jedynym materialnym śladem istnienia w Łęczycy tej grupy wyznaniowej jest omawiany w niniejszej pracy cmentarz. W momencie zakończenia badań, tj. w listopadzie 1992 r. zachowało się na jego obszarze 51 obiektów epigraficznych z lat 1844-1918, począwszy od skromnych epitafijnych, a skończywszy na monumentalnym obejściu grobowym oraz kwaterze wojskowej. Najwięcej nagrobków pochodzi z dwóch ostatnich dziesięcioleci XIX w. i pierwszych dwudziestu lat obecnego stulecia. Wykonane w przeważającej części w stylu neoklasycystycznym kryją ciała 102 osób.

Mimo, że stan zachowania wspomnianych zabytków sepulkralnych jest na ogół dobry, to jednak brak stałego opiekuna nie wróży najlepiej ich

przyszłym losom. Całe założenie ulega bowiem stopniowej degradacji, niszczone przez czas, człowieka i przyrodę. Warto chyba zapobiec temu, aby zachować ów obiekt jako świadectwo życia ludzi mozaiki narodowościowej i wyznaniowej tworzącej przeszłość naszego kraju. Myślę, że moja skromna monografia może być przydatna w tym zakresie.

Podstawowym źródłem, które wykorzystałem przy jej pisaniu są wyniki prac inwentaryzacyjnych przeprowadzonych przez pracowników Państwowej Służby Ochrony Zabytków w Płocku w roku 1983 oraz członków Studenckiego Koła Naukowego Historyków Uniwersytetu Łódzkiego w latach 1986-1987. Uzupełniwszy istniejące w powyższej dokumentacji braki i nieścisłości dokonałem architektonicznej i epigraficznej analizy zinwentaryzowanych zabytków cmentarnych, sporządziłem również edycję umieszczonych na nich inskrypcji. Dodatkowo wykonałem też fotografie i film video utrwalający stan cmentarza w chwili zakończenia badań, tj. w roku 1992. Powstały w ten sposób materiał ilustracyjny ma za zadanie ukazanie zarówno artystycznych walorów poszczególnych obiektów, jak i, poprzez prezentację inskrypcji, ich zróżnicowania epigraficznego i treściowego. Być może ta część pracy okaże się przydatna dla historyków sztuki, a także konserwatorów, którzy podejmą dzieło uratowania nekropolii łęczyckich ewangelików od zniszczenia.

Sądzę także, iż w przygotowywanej pod redakcją docenta doktora Ryszarda Rosina monografii Łęczycy powinna się znaleźć choćby wzmianka o tamtejszych cmentarzach. Dzięki badaniom kierowanym przez pracowników Zakładu Nauk Pomocniczych Historii IH UŁ mają one odrębne opracowania.

Mając na uwadze możliwie pełne przedstawienie dziejów Łęczycy należy rozwinąć badania nad biografiami wybitniejszych protestantów wywodzących się i żyjących w tym mieście. Informacji na ich temat można szukać w tych źródłach drukowanych, zwłaszcza o charakterze urzędowym, do których nie

dotarłem oraz, przede wszystkim, w bogatych archiwaliach dotyczących Łęczycy i jej regionu.

W tekście pracy i w przypisach do Edycji inskrypcji starałem się dokonać porównań zabytków cmentarza ewangelickiego z katolickim. Zagadnienie to może być kontynuowane np. na płaszczyźnie demograficznej oraz poprzez porównanie nazwisk osób pochowanych. Ciekawe byłoby zbadanie kwestii występowania małżeństw mieszanych wyznaniowo, a także wypadków przechodzenia z jednej konfesji na drugą. Historycy działań militarnych I wojny światowej uzyskali ponadto inskrypcje z kwater wojskowych obu wymienionych cmentarzy, które w połączeniu z kwaterami cmentarzy w Tumie i Górze św. Małgorzaty dają obraz liczby poległych w walkach pod Łęczycą w 1914 r. wraz z ich przynależnością do konkretnych jednostek wojskowych.

Praca moja dostarcza także pewnego materiału do, zakrojonych na szerszą terytorialnie skalę, badań nad działalnością różnych firm kamieniarskich, o ile takie badania będą podjęte.

Niezależnie od swej użyteczności naukowej niniejsza monografia posiada, moim zdaniem, istotne znaczenie dokumentacyjne. W czasach gdy wiele tego typu pomników przeszłości, jakimi są cmentarze zamieszkałej niegdyś na terenie dzisiejszej Polski ludności ewangelickiej, jest bezmyślnie niszczonej może ona stać się niebawem jedynym śladem istnienia opisanego w niej założenia sepulkralnego.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Państwowe w Płocku. Ekspozytura w Łęczycy.

Akta miasta Łęczycy 1806-1869, zespół I/34, I/82, I/87.

Akta miasta Łęczycy 1869-1814, zespół II/1766, II/1778

Księgi Dozoru Kościelnego kościoła farnego w Łęczycy 1807-1859,
zespół 62, 63

Państwowa Służba Ochrony Zabytków w Płocku

G.Majewska, R.Marquart, Karty inwentaryzacyjne cmentarza
ewangelicko-augsburskiego w Łęczycy, 1983.

J.Chańko, W.Fituch, I.Machała, E.Szlegier, S.Wielonek, J.Ziębicka,
P.Żurawski, Karty inwentaryzacyjne cmentarza
ewangelicko-augsburskiego w Łęczycy, 1987.

Zakład Nauk Pomocniczych Historii IH UŁ

M.Pisarkiewicz, Karta inwentaryzacyjna kwatery wojskowej na cmentarzu
ewangelicko-augsburskim w Łęczycy, 1986

Źródła drukowane

Lustracje województw wielkopolskich i kujawskich, 1784, cz. III,
Województwo łęczyckie i brzesko-kujawskie, wyd. A.Tomczak,
Warszawa 1977

Opisy miast polskich z lat 1793-1794, wyd. J.Wąsicki, cz. 2, Poznań 1862

Raporty prezesa Komisji Województwa Mazowieckiego z lat 1823-1830, wyd.
X, Łódź 1939

Katalog planów miasta Łęczycy. Ilustrowany katalog źródeł kartograficznych
do historii budowy miast polskich, t. VII, wyd. A.Tomczak,
Warszawa 1962

Źródła do historii miast łódzkiego okręgu przemysłowego w XIX w., oprac.
R.Kaczmarek, Warszawa 1958

Opracowania

B. a. Urszula Ledóchowska o Polsce, Łódź 1985

Bandurka M., Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa
łódzkiego w XIX i XX wieku, Warszawa 1974

Barszczewska A., Nurty walki. Udział Łodzi i okręgu łódzkiego w ruchach
narodowowyzwoleńczych. 1795-1864, Łódź 1971

Barszczewska-Krupa A., Wiek XIX i XX [w:] Województwo płockie.
Monografia Regionalna. Zarys dziejów. Obraz współczesny.
Perspektywy rozwoju, pod red. A.Dylikowej, Łódź 1984

Biernat A., Gawlas S., Źródła epigraficzne do historii XIX wieku. Napisy
nagrobne Cmentarza Powązkowskiego w Warszawie, "Studia
Źródłoznawcze", t. XIX, 1974

Bortnowski W., Ziemia Łódzka w ogniu, Łódź 1969

Chańko J., Stary cmentarz w Skierniewicach, Warszawa 1990

Chwiałkowska J., Tarno J.P., Chróścielewski W., Zmiany
terytorialno-administracyjne w latach 1939-1977 [w:] Województwo
płockie. Monografia Regionalna

Cichecki J., Łęczycza. Rys dziejowy miasta, rękopis w Muzeum Miasta Łęczycy,
sygn. MŁ/H-375

Ciekliński Z., Łęczycza. Przewodnik turystyczny, Warszawa 1952

- , Zabytki Ziemi Łęczyckiej [w:] Ziemia Łęczycka. Szkice o teraźniejszości i przeszłości, Łódź 1964
- Cmentarz w Polsce [w:] Encyklopedia kościelna, pod red. M.Nowodworskiego, t. III, Warszawa 1874
- Diecezja Łódzka. Struktura terytorialno-administracyjna i duchowieństwo, pod red. ks. J.Wiktorowskiego, Łódź 1973
- Diecezja Łódzka. Terytorium. Organizacja. Duchowieństwo, pod red. bp. B.Bejze, Łódź 1987
- Dyraczyński E., Wojna i okupacja. Wrzesień 1939- wrzesień 1943, Warszawa 1974
- Dylik J., Położenie geograficzne Tumu i Łęczycy, Łódź 1939
- Gembarzewski B., Wojsko polskie. Księstwo Warszawskie 1807-1814, Warszawa 1905
- Grodzka J., Łęczyca dawna i nowa, Łódź 1967
- , Łęczyca i okolice, Łódź 1972
- Gryniakow J., Ekumeniczne dążenia protestantyzmu polskiego od traktatu warszawskiego 1767/68 do II wojny światowej, Warszawa 1972
- Hausfreund, Volkskalender, Verlag der Buchhandlung W.Miette, 1938
- Historia kultury materialnej Polski w zarysie, pod red. E.Koweckiej, t. V, Wrocław 1978
- Holsche von A.C., Geographie und Statistik von West-, Süd-, und Neuost-Preussen, Bd. II, Berlin 1804
- Janczak J.K., Ludność [w:] Łódź. Dzieje miasta, pod red. R.Rosina, t. I, Do 1918 r., pod red. B.Baranowskiego, J.Fijałka, Warszawa 1988
- Kolbuszewski J., Wiersze cmentarne. O współczesnej epigrafice wierszowanej, Wrocław 1985
- Kuczyński S., Pieczęcie i herby miasta Łęczycy oraz Ziemi Łęczyckiej, Łęczyca 1985

- Kurasiński J., W 96 rocznicą powstania styczniowego. Rok zbrojnego czynu, bohaterskich poświęceń i utraconych nadziei, "Ziemia Łęczycka", R. XXVII, 1958, nr 1 (374)
- Kwiczala M., Szczepkowska K., Powiat Łęczycki [w:] Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. II, Województwo Łódzkie, pod red. J.Łozińskiego, Warszawa 1953
- Lalik T., Stare miasto w Łęczycy, "Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", R.IV, 1956, nr 4
- Libera M., Zarys walk stoczonych na Ziemi Łęczyckiej przez Armię Poznań w czasie I fazy Bitwy nad Bzurą [w:] Łęczyca - historia i współczesność, pod red. T.Poklewskiego, Łęczyca 1988
- Libiszowska Z., Stan gospodarczy Ziemi Łęczyckiej i Sieradzkiej w końcu XVIII w. w świetle opisów Holschego, "Rocznik Łódzki", t. I/IV, 1958
- Lijewski T., Rozwój sieci kolejowej Polski, Warszawa 1959
- Łoś R., Artyleria Królestwa Polskiego 1815-1831, Warszawa 1969
- Łoza S., Legia Honorowa w Polsce 1803-1923, Zamość 1923
- Manikowski H., Walki wyzwolenicze w Łęczyckiem w latach 1863-1864 [w:] Ziemia Łęczycka. Szkice...
- Miasta polskie w tysiącleciu, pod red. M.Siuchmińskiego, t. II, Wrocław 1967
- Mikołajczak L., Łęczycki kościół ewangelicki, "Ziemia Łęczycka" , R. XXVII, 1958, nr 2/375/
- Missalowa G., Początki rozwoju kapitalistycznego przemysłu włókienniczego na Ziemi Łęczyckiej [w:] Ziemia Łęczycka. Szkice...
- Mórawski K., Przewodnik historyczny po cmentarzach warszawskich, Warszawa 1989

- Nadolski A., Łęczyca wczesnośredniowieczna i jej zabytki [w:] Środowisko naturalne i historyczne Łęczycy, jego przemiany i kierunki rozwoju, Łęczyca 1987
- Natoński B., Jezuici [w:] Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939-1945, pod red. Z.Zielińskiego, Warszawa 1985
- Nycek J.B., Województwo płockie, Łódź 1979
- Pisarkiewicz M., Cmentarz rzymskokatolicki parafii św. Andrzeja w Łęczycy (do 1918 r.) Studium epigraficzne, praca magisterska, maszynopis w Zakładzie Nauk Pomocniczych Historii IH UŁ
- Rawicz-Witanowski M., Monografia Łęczycy, Kraków 1898
- Rosin R., Sukiennictwo w Łęczyckim, Sieradzkim i Wieluńskim od XIII wieku do lat siedemdziesiątych XVI wieku, "Rocznik Łódzki", t. I (IV), 1958
- , Rozwój polityczno-terytorialny Łęczyckiego, Sieradzkiego i Wieluńskiego /do przełomu XIV i XV w./, "Rocznik Łódzki", t. XIV /XVII/, 1970
 - , Rozwój terytorialno-administracyjny województwa i historycznych ziem wchodzących w jego skład [w:] Łódzkie. Rozwój województwa w Polsce Ludowej, pod red. R.Rosina, Warszawa 1970
 - , Rozwój terytorialno-polityczny dawnych ziem województwa łódzkiego /X-XV w./, "Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna", nr 22, 1975
 - , Studia nad dziejami miast w Łęczyckim, Sieradzkim i Wieluńskim do 3 ćwierci XVI w., maszynopis w posiadaniu autora
- Rospond S., Słownik nazw geograficznych Polski Zachodniej i Północnej, cz. 2, Wrocław 1951
- Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, pod red. B.Chlebowskiego, F.Sulimierskiego, W.Walewskiego, t. I,

Warszawa 1880, t. V, Warszawa 1884, t. VII, Warszawa 1886, t. XII,
Warszawa 1892, t. XIII, Warszawa 1893

- Solarski B., Łęczycka współczesność [w:] Łęczyca - historia i współczesność
- Stebelski A., Przeszłość administracyjna ziem województwa łódzkiego,
"Rocznik Oddziału Łódzkiego Polskiego Towarzystwa
Historycznego", t. I, 1928 /druk 1929/
- Tazbir J., Społeczeństwo wobec reformacji [w:] Polska w epoce Odrodzenia,
pod red. A.Wyczańskiego, Warszawa 1986
- Tomczak A., Zarys rozwoju przestrzennego Łęczycy od XIII do XIX w. [w:]
Ziemia Łęczycka. Szkice...
- Tymowski M., Kieniewicz J., Holzer J., Historia Polski. Warszawa 1990
- Walicki M., Kolegiata w Tumie pod Łęczycą, Łódź 1938
- Werner K.M., Dzieje parafii ewangelicko-augsburskiej w Ozorkowie,
maszynopis w posiadaniu autora
- Widawski J., Średniowieczne zabytki Łęczycy i możliwości ich rewaloryzacji
[w:] Środowisko naturalne...
- Wieczorkowski M., Z problemów typologii i ochrony zabytkowych cmentarzy
w Polsce. Cmentarze katolickie i protestanckie, b. m. i d. w.
- Wierusz Kowalski J., Protestantyzm [w:] Religie uniwersalistyczne, pod red.
J.Kellera, Warszawa 1982
- Wyczawski H., Łęczyca [w:] Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach
historycznych, pod red. H.Wyczawskiego, Kalwaria Zebrzydowska
1985
- Ziemia Łęczycka Żołnierzom Niepodległości, Łęczyca 1937

**Indeks osób pochowanych i upamiętnionych
na cmentarzu ewangelicko-augsburskim
w Łęczycy**

- Bajer z domu Grim Wilhelmina, 46.
Berdushek Edgar, 41.
Boetticher Halinka, 5.
Boetticher z Wernerów Helena, 5.
Boetticher Helena, 5.
Boetticher Janinka, 5.
Boetticher Konstanty, 5.
Boetticher Ludwik, 5.
Boetticher Łukasz, 5.
Boetticher Stanisław, 5.
Boetticher Stefcio, 5.
Boetticher Wandzia, 5.
Boetticher z Rossmanów Wanda, 5.
Bredel Amalia, 29.
Bredel z Guthków Berta, 8.
Bredel Juliusz, 8.
Bredel Karol, 8.
Bredel Karol, 29.
Caspari Alfred, 31.

- Conrad Paul, 49.
- Dąbrowska z Dernerów Amalia, 23.
- Dzieczeski L.V., 49.
- Floghau Franz, 49.
- Freyer Maniusia, 27.
- Frost Fr., 49.
- Ganter, rodzina, 30.
- Guthke Adolf, 19.
- Guthke z domu Fitzke Florentyna, 19.
- Guthke Hugo, 19.
- Hanusz z Pfeiferów Emilia, 44.
- Hartong von Katarzyna, 4.
- Hau Anna, 50.
- Hau Ludwig, 16.
- Hau Roman, 35.
- Hein Adolf, 2.
- Hein Edward, 2.
- Hein Juliusz, 2.
- Hein Juliusz, 11.
- Hollenburg Adolf, 47.
- Hollenburg Heinrich, 22.
- Hollenburg Johann Alfred, 47.
- Hollenburg Juliusz, 22.
- Hollenburg Leopold Marian, 22.
- Hollenburg Ottylie, 22.
- Hollenburg Robert Adolf, 22.
- Jacobi Ferdynand, 40.
- Jakobi Adolf Alfred, 43.

- Kehl Emma Nathalie, 25.
Kiryłow z domu Neugebauer Maria, 14.
Knoch z domu Jakobi Anna, 9.
Knoch Emma, 3.
Knoch Heinrich, 37.
Knoch Josef, 42.
Knoch Karl, 9.
Knoch Robert, 42.
Koenig, rodzina, 46.
Koskieljain Jelizawieta Jakowljewna, 38.
Kraft Fritz, 49.
Kurka Gustaw, 49.
Lange Irenka, 45.
Lange Karolek, 45.
Lange Paul, 49.
Lembke Edward, 24.
Lembke z domu Knoch Helena, 42.
Lembke Ludomir, 24.
Leopold Jakub, 32.
Leopold z domu Winterle Krystyna, 32.
Lipke Ferdynand, 10.
Loschnitz z Beyerów Ernestyna, 15
Loschnitz Karol Bogumił, 15.
Methner Wilhelm, 48.
Müller Andrzej, 33.
Müller Ludwik, 33.
N.N. rosyjski oficer, 49.
Nolte Hermann, 49.

- Ortelt Josef, 49.
Padyga August, 39.
Pich Johann, 49.
Pokorny Leon, 49.
Polens Edmund, 6.
Potrykus Leo, 49.
Rossnagel Ida Alice Fany, 17.
Schmidtke Josef, 49.
Seidel Otto, 51.
Seiler Adolf, 34.
Spude Karolina, 18.
Stender Rudolf, 7.
Stenzel Robert, 20.
Stilter z domu Menge Augusta, 21.
Stilter Karol, 21.
Stilter Karol, 21.
Stilter Libertyna, 21.
Stilter Maria, 21.
Stilter Paulina, 21.
Stilter Teodor, 21.
Sztelter August, 36
Szubert Adam, 1.
Thieme Eugeniusz, 28.
Trautsolt Karol, 12.
Volke Max, 49.
Wiesflog Karol, 13.
Werner Ferdynand, 15.
Witt Franz, 49.

Woss Anton, 49.

Ziesner z domu Gleichner Karolina, 26.

Spis ilustracji

1. Widok cmentarza od ulicy Polnej
2. Skrzyżowanie ulic Polnej z Górnica, w głębi widoczny dawny dom grabarza
3. Pomnik Adama Szuberta (1)
4. Herb w zwieńczeniu pomnika A. Szuberta (1)
5. Grób Emmy Knoch (3)
6. Tablica epitafijna z grobu Emmy Knoch (3)
7. Pomnik Katarzyny von Hartong (4)
8. Obejście grobowe rodziny Boetticherów (5)
9. Tablica epitafijna Łukasza, Wandy i Heleny Boetticherów (5)
10. Pomnik rodziny Boetticherów (5)
11. Pomnik Wandzi i Stefcia Boettichera (5)
12. Pomnik Stanisława Boettichera (5)
13. Obejście grobowe rodziny Boetticherów (5)
14. Pomnik Edmunda Polensa (6)
15. Rudolfa Stendera (7)
16. Sygnatura firmy kamieniarskiej (7)
17. Pomnik rodziny Bredel (8)
18. Pomnik rodziny Bredel (8)
19. Sygnatura firmy kamieniarskiej (8)
20. Inskrypcje z pomnika Karla i Anny Knoch (9)
21. Sygnatura firmy kamieniarskiej (9)
22. Tablica epitafijna Ferdynanda Lipke (10)

23. Umiejscowienie tablicy epitafijnej F.Lipke (10)
24. Pomnik Juliusza Heina (11)
25. Pomnik Karola Trautsolta (12)
26. Grób Karola Weisfloga (13)
27. Tabliczka epitafijna z grobu Karola Weisfloga (13)
28. Grób Marii Kiryłow (14)
29. Sygnatura firmy kamieniarskiej (14)
30. Obejście grobowe rodziny Ferdynanda Wenera (15)
31. Obejście grobowe F.Wenera (15)
32. Obejście grobowe F.Wenera (15)
33. Nagrobek Ludwiga Hau (16)
34. Grób z nagrobkiem Idy Alice Fany Rossnagel (17)
35. Grób z pomnikiem Karoliny Spude (18)
36. Sygnatura firmy kamieniarskiej (18)
37. Grobowiec z pomnikiem rodziny Guthke (19)
38. Inskrypcje z grobowca rodziny Guthke (19)
39. Grób z pomnikiem Roberta Stenzla (20)
40. Grób z pomnikiem rodziny Stilterów (21)
41. Grób z pomnikiem rodziny Stilterów (21)
42. Grób z pomnikiem rodziny Stilterów (21)
43. Grób z pomnikiem rodziny Stilterów (21)
44. Grób z pomnikiem Eugeniusza Thieme (28)
45. Grób z pomnikiem rodziny Ganter (30)
46. Pomnik rodziny Caspari (31)
47. Grobowiec z pomnikiem Jakuba i Krystyny z Winterów Leopold (32)
48. Sygnatura firmy kamieniarskiej (32)
49. Grobowiec z pomnikiem Andrzeja i Ludwika Müller (33)
50. Sygnatura firmy kamieniarskiej (33)

51. Obejście grobowe rodziny Adolfa Seilera (34)
52. Sygnatura firmy kamieniarskiej (34)
53. Płyta nagrobna Romana Hau (35)
54. Pomnik Heinricha Knocha (37)
55. Sygnatura firmy kamieniarskiej (37)
56. Płyta nagrobna Augusta Padygi (39)
57. Grób z pomnikiem Ferdynanda Jacobi (40)
58. Inskrypcja na pomniku F. Jacobi (40)
59. Sygnatura firmy kamieniarskiej (40)
60. Nagrobek Edgara Berduscheka po lewo (41)
po prawo Pomnik Wilhelma Methnera (48)
61. Tablica epitafijna z nagrobka E. Berduscheka (41)
62. Grób Adolfa Jakobi (43)
63. Nagrobek Karolka Lange (45)
64. Pomnik rodziny Koenig z epitafium Wilhelminy Bajer (46)
65. Epitafium Wilhelminy Bajer (46)
66. Grób z pomnikiem Adolfa Hollenburg i Johana Alfreda Hollenburg (47)
67. Kwaterna żołnierzy poległych w I wojnie światowej
68. Płyta nagrobna Anny Hau (50)
69. Wewnętrzna strona muru cmentarnego
70. Widok ogólny od bramy cmentarza w kierunku ul. Polnej
71. Widok ogólny od ul. Polnej w kierunku domu grabarza
72. Widok ogólny wzdłuż drugiej alei równoległej do ul. Polnej

1. Widok cmentarza od ulicy Polnej

2. Skrzyżowanie ulic Polnej z Górnica, w głębi widoczny dawny dom grabarza

3. Pomnik Adama Szuberta (1)

4. Herb w zwieńczeniu pomnika A.Szuberta (1)

5. Grób Emmy Knoch (3)

6. Tablica epitafijna z grobu Emmy Knoch (3)

7. Pomnik Katarzyny von Hartong (4)

8. Obejście grobowe rodziny Boetticherów (5)

49. Grobowiec z pomnikiem Andrzeja i Ludwika Müller (33)

50. Sygnatura firmy kamieniarskiej (33)

51. Obejście grobowe rodziny Adolfa Seilera (34)

52. Sygnatura firmy kamieniarskiej (34)

53. Plyta nagrobna Romana Hau (35)

54. Pomnik Heinricha Knocha (37)

55. Sygnatura firmy kamieniarskiej (37)

56. Płyta nagrobna Augusta Padygi (39)

57. Grób z pomnikiem Ferdynanda Jacobi (40)

58. Inskrypcja na pomniku F. Jacobi (40)

59. Sygnatura firmy kamieniarskiej (40)

60. Nagrobek Edgara Berdusheka po lewo (41)
po prawo Pomnik Wilhelma Methnera (48)

61. Tablica epitafijna z nagrobka E. Berduscheka (41)

62. Grób Adolfa Jakobi (43)

63. Nagrobek Karolka Lange (45)

64. Pomnik rodziny Koenig z epitafium Wilhelminy Bajer (46)

65. Epitafium Wilhelminy Bajer (46)

66. Grób z pomnikiem Adolfa Hollenburg i Johana Alfreda Hollenburg (47)

67. Kwatera żołnierzy poległych w I wojnie światowej

68. Płyta nagrobna Anny Hau (50)

69. Wewnętrzna strona muru cmentarnego

70. Widok ogólny od bramy cmentarza w kierunku ul. Polnej

71. Widok ogólny od ul. Polnej w kierunku domu grabarza

72. Widok ogólny wzdłuż drugiej alei równoległej do ul. Polnej